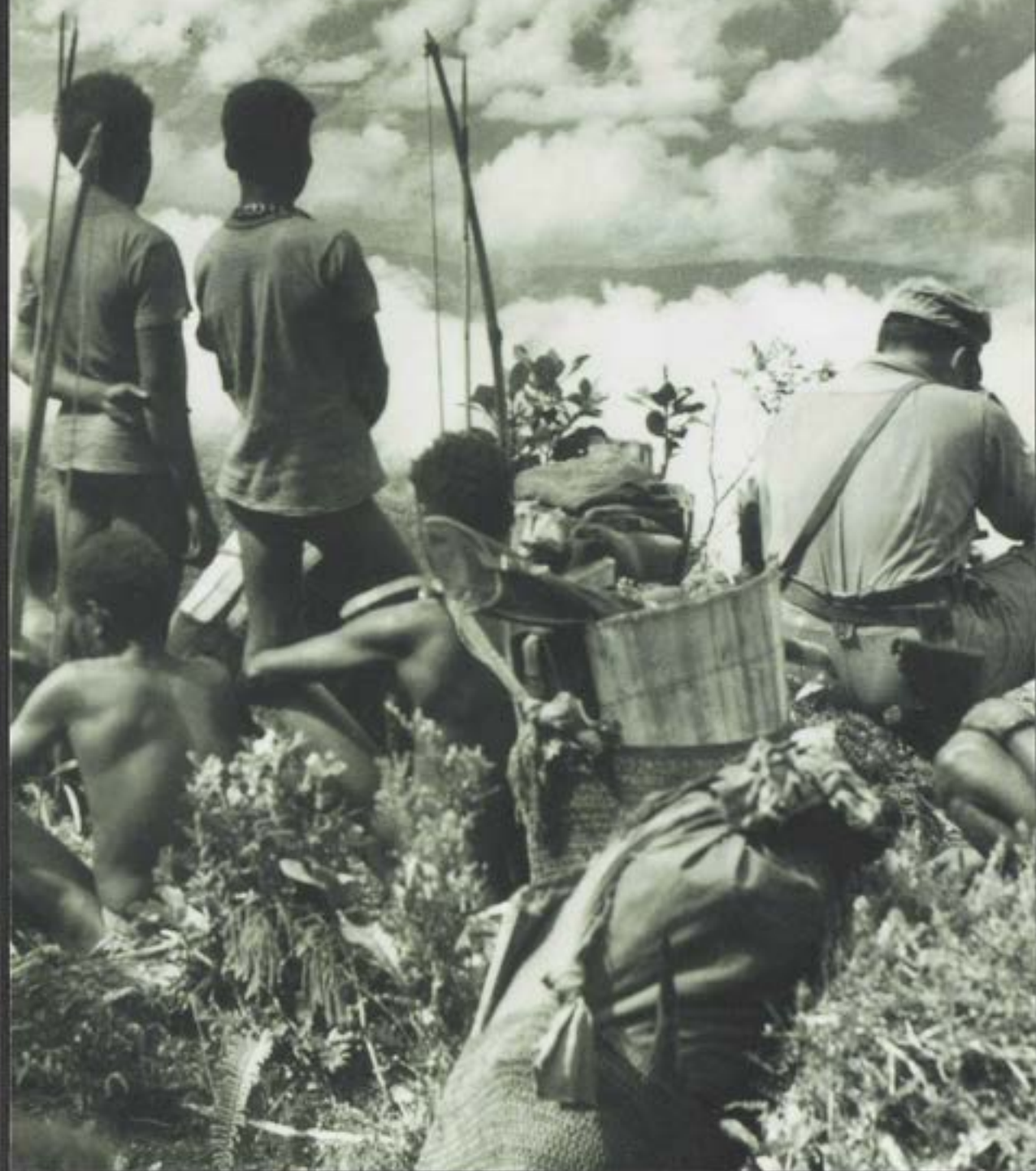
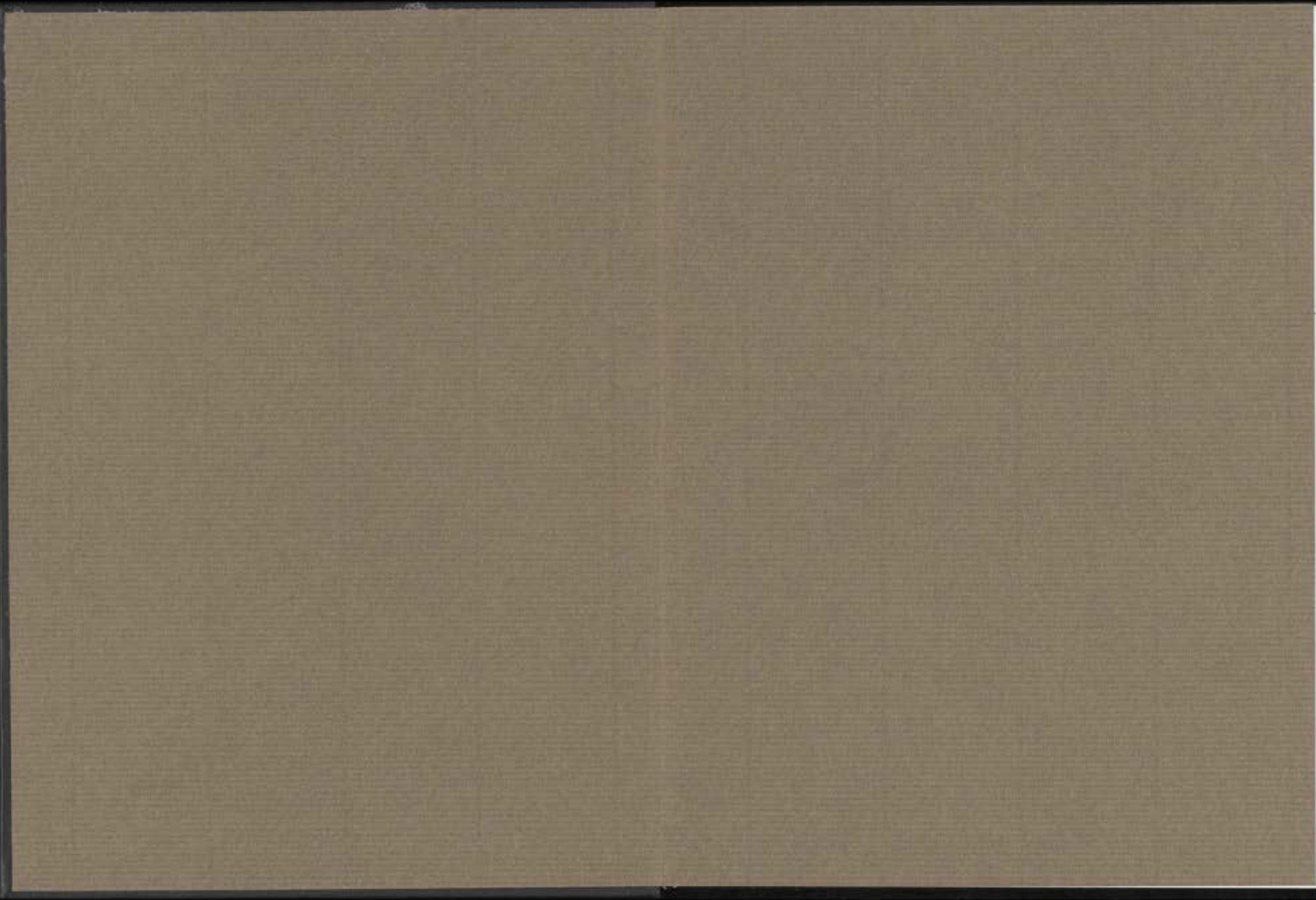

Armamentaria

Armamentaria

Jaarboek Legermuseum

2002, Aflevering 37

LEGERMUSEUM DELFT

Inhoudsopgave

- 5 Ten geleide
Gert Groenendijk

- 6 *Afscheid van Nieuw-Guinea*, tentoonstelling over het Nederlands - Indonesische conflict 1950-1962
Alfred Staarman

- 30 Vaardige cadetten en creatieve officieren, de opkomst van het artistieke handtekenen binnen de officiersopleiding tot en met de Koninklijke Militaire Academie, 1700-1850
Alexander Polman

- 58 De Koninklijke Militaire Academie 1940-1942: KMA-Bandoeng
Benjamin Bouman

- 80 De geschiedenis van de KNIL-cadetten KMA te Breda, promoties 1940, 1941 en 1942
Bob Cats

- 96 De Cadettenschool, een militaire school in Nederland, 1893-1924
Tanja van de Wetering

- 118 Legenda uitklaplaat
Frans Smits

- 126 Uitklaplaat: Het Militaire Huis, 1814-heden
Frans Smits sr.

- 128 *Dapper maar zeer brutaal*. De Afrikaanse soldaten in het Nederlands-Indische leger
Ineke van Kessel

- 154 Oorlog met de bosnegers in Suriname
Jaap de Moor

- 176 De 'Leuvense' bombarde: belegeringswapen of scheepskanon? Onderzoek naar een laatmiddeleeuws geschut in de collectie van het Legermuseum
Jos Hilkhuisen

- 196 Nederlandse tijd-, schok- en nabijheidsbuizen in de collectie van het Legermuseum
Ron Knip

- 212 De Centuriontank in Nederlandse dienst
Sander Ruys

- 240 Selectie uit de aanwinsten

- 248 Toelichting bij enkele aanwinsten

Ten geleide

Gert Groenendijk

Ziehier, de nieuwe *Armamentaria*, nummer 37 in de reeks die in 1965 begon. Ook deze editie biedt een rijk palet aan artikelen, die zowel de eigen collectie als de militaire geschiedenis belichten.

Vorig jaar werd het aangekondigd: na 36 jaar was *Armamentaria* toe aan een restyling, die zich onder meer uit in ruimer baan voor het beeldmateriaal. Nu is het dan zover. Formaat en opmaak dragen meer dan voorheen bij aan een ontspannen leesconsumptie, terwijl toch het bekende ritme van de reeks in de boekenkast blijft. Deze aanpassing levert een nog mooier jaarboek op, dat beantwoordt aan eigentijdse vragen en eisen.

Met ingang van deze editie 2002 komt *Armamentaria* volgens een vernieuwde redactieaanpak tot stand. Er is nu een redactieraad, die de inhoud en totstandkoming van *Armamentaria* beleidsmatig bepaalt. Daarnaast opereert de kernredactie die de contacten met de auteurs onderhoudt en de artikelen redigeert. Dit model maakt de redactie slagvaardiger. Van de redactieraad van *Armamentaria* maakt ook een vertegenwoordiger van de Stichting Vrienden deel uit. Zo is er een directe inbreng van de grootste lezersgroep van *Armamentaria*.

Deze *Armamentaria* opent met een impressie van de tentoonstelling *Afscheid van Nieuw-Guinea, het Nederlands-Indonesisch conflict 1950-1962*. Daarna volgen vier artikelen die, vanuit onderling verschillende perspectieven, ingaan op het onderwijs aan militaire opleidingen: tekenonderwijs door de eeuwen heen, de officiersopleiding in Bandung, de opleiding van KNIL-cadetten, en de Cadettenschool in Alkmaar.

Met artikelen over negersoldaten in het KNIL, die in Ghana geworven en in Nederlands-Indië ingezet werden en over de negersoldaten in Suriname in de achttiende eeuw komt een relatief onbekend onderwerp uit de militaire geschiedenis voor het voetlicht. Meer van technische aard is het daarop volgende artikel over de tijd- en schokbuizen van artilleriegranaten in de Legermuseum-collectie. De introductie van de Centurion in 1953 en zijn 'diensttijd' tot 1985 komt aan bod in het slotartikel.

Esthetiek en kunst(-nijverheid) komen samen in de uitklapplaat van de heer F.J.H.Th. Smits, wederom een juweeltje in de wijd en zijd befaamde reeks in *Armamentaria*, waarin de uniformgeschiedenis van de Koninklijke Landmacht wordt verbeeld.

Een selectie van een aantal bijzondere aanwinsten voor de collectie completeert het jaarboek.

U popelt inmiddels om verder te lezen. Daarom: het geschreven woord is aan u.

Met de introductie van het nieuwe redactiemodel en de pensionering van de algemeen directeur J.A. Buijse, heeft de redactie afscheid moeten nemen van J.B. Kist en de algemeen directeur. Voor hun gedreven inzet bij de totstandkoming van Armamentaria in de afgelopen jaren spreekt de redactie haar oprechte dank uit.

Alfred Staarman

Afscheid van Nieuw-Guinea

Tentoonstelling in het
Legermuseum over het
Nederlands-Indonesische
conflict 1950-1962

Afscheid van Nieuw-Guinea geeft een overzicht van de politieke en militaire ontwikkelingen die hebben geleid tot de overdracht van de soevereiniteit over Nieuw-Guinea van Nederland aan Indonesië in 1962. In dit artikel vindt u een impressie van deze boeiende tentoonstelling, die nog tot januari 2004 te zien is. Drs. F. Staarman (1969) is als conservator moderne militaire geschiedenis mede verantwoordelijk voor de samenstelling van de tentoonstelling.

Afb. 1 Bestuurspatrouille met Papoea's en Nederlandse militairen.
(Collectie E.H. Taxopeut, Zoeterwoude)

Dit artikel volgt in grote lijnen het verhaal van de tentoonstelling. Allereerst wordt de kwestie Nieuw-Guinea geplaatst in de historische context van de dekolonisatie van Nederlands-Indië. Daarna wordt een beeld geschetst van het functioneren van de Nederlandse krijgsmacht in de tropen. Het derde thema behandelt de politieke en militaire escalatie van het conflict. In het vierde deel ten slotte is aandacht voor de nasleep van het conflict en de gevolgen voor de Papoea's.

Ik ben een Nieuw-Guinea fanaticus. Met deze woorden zette president Soekarno omstreeks 1949 op niet mis te verstane wijze de toon in de kwestie Nieuw-Guinea.¹ Zijn tegenspeler, onze eigen minister van buitenlandse zaken Joseph Luns, drukte zich meestal diplomatieker uit. Van hem is de bekende uitspraak: *Nieuw-Guinea ligt aan de rand van onze belangen maar in het centrum van onze principes.*² En die principes gaf de bewindsman pas op in 1962, onder politieke druk van de Verenigde Staten en militaire druk van Indonesië. Minister Luns en president Soekarno waren twee totaal verschillende persoonlijkheden, maar in dit conflict hadden ze één ding gemeen: vasthoudendheid, of misschien beter gezegd, stijfkoppigheid. Doordat beiden zich vastbeten in hun eigen gelijk kon de kwestie Nieuw-Guinea maar liefst twaalf jaar lang de verhouding tussen Nederland en Indonesië grondig verstoren.

Historische context

Het is in 2002 veertig jaar geleden dat Nederland het bestuur over Nieuw-Guinea overdroeg aan de Verenigde Naties, die het op hun beurt een half jaar later weer overdroegen aan Indonesië. Daarmee was Nederland zijn laatste stukje kolonie of, zoals toen werd gezegd overzees gebiedsdeel, in de Oost voorgoed kwijt. Het toeval wil dat het begin van de hele geschiedenis dit jaar ook met een mooi rond getal wordt herdacht. Het is in 2002 namelijk 400 jaar geleden dat de VOC werd opgericht. Het jaar 1602 markeert het begin van een langdurige Nederlandse aanwezigheid in de Indische archipel. Deze aanwezigheid was door de eeuwen heen verschillend van karakter. Kort samengevat kunnen de activiteiten van de Nederlanders in Indië als volgt worden gekarakteriseerd: ze kwamen in de zeventiende en achttiende eeuw naar Indië als kooplieden, ontwikkelden zich in de negentiende eeuw als planters en eindigden in de twintigste eeuw als koloniale beheerders van een Aziatisch rijk.³

Daar werd iets groots verricht

Door het bezit van Indië rekende Nederland zichzelf tot de zogenaamde middelgrote naties. Sinds de negentiende eeuw profiteerde met name de schatkist hier te lande van de Indische baten: 'Indië was de kurk waarop

Nederland dreef'. En als Indië economisch, politiek en cultureel voor Nederland dan zo belangrijk was, dan kon het niet anders of dan moest het verlies van die kolonie rampzalig zijn: 'Indië verloren, rampspoed geboren' is de onheilswangere voorspelling die al in 1916 werd geuit, lang voordat het zover was. Zij is voor vele personen waarheid geworden. Dat de koloniale verhoudingen zoals die in de negentiende eeuw gestalte hadden gekregen niet eeuwig konden blijven bestaan, was al rond 1900 duidelijk. Met de 'ethische politiek' zoals die in 1901 werd ingevoerd wilde Nederland een

Afb. 2 Uniform van generaal J.B. van Heutsz. Van Heutsz was beroemd en later berucht om zijn harde optreden tegen inheemse tegenstanders. (Inv. nr. 111421)

10

Afb. 3 Brochure uit 1930, waarin Soekarno, de latere president van Indonesië, pleit voor onafhankelijkheid, en tegen samenwerking met het Nederlandse bestuur. Op de omslag is onder andere J.B. van Heutsz afgebeeld als symbool van koloniale onderdrukking. (Inv. nr. HBD-C-035-0014)

Afb. 4 Gevelsteen met de tekst van de proclamatie van Soekarno en Hatta. De tekst luidt: Wij, het volk van Indonesië, verklaren hierbij de onafhankelijkheid van Indonesië. Zaken betreffende het overdragen van de macht, etc., zullen op een ordelijke wijze en zo spoedig mogelijk worden uitgevoerd. Djakarta 17-8-45 in de naam van het Indonesische volk, Soekarno / Hatta.

Dit object is door Nederlandse militairen in de periode van de Politie Acties (1947-1949) uit Indonesië mee naar Nederland genomen.

(Collectie Museum Nederlandse Cavalerie, Amersfoort)

'eereschuld' inlossen aan de inlandse bevolking door de levensstandaard op een hoger peil te brengen onder andere door onderwijs aan te bieden en gezondheidszorg te intensiveren. Het onvermijdelijke gebeurde. In de bovenlaag van de inlandse bevolking ontstond een zelfbewuste nationalistische beweging die uiteindelijk streefde naar onafhankelijkheid. De latere president van Indonesië, Soekarno en vice-president Hatta speelden hierbij een prominente rol.⁴ Dat Indië ooit onafhankelijk zou worden van Nederland stond omstreeks 1930 voor alle partijen vast, het was een onomkeerbaar proces.

Alleen over de manier waarop en met name de tijdsperiode waarin het proces zich zou moeten voltrekken, verschilden de meningen. Daar waar het Indonesische nationalisme vooruit wilde, ging het Nederlandse bestuur op de rem staan. Met de Japanse bezetting van Indië in 1942 veranderde alles. Het koloniale rijk stortte ineen onder de Japanse militaire overmacht. Het Nederlandse bestuur verloor in één klap zijn gezag om het nooit meer terug te krijgen. De Japanse bezetting was een katalysator voor het Indonesische

11

vrijheidsstreven. Op 17 augustus 1945, twee dagen na de capitulatie van Japan, riepen Soekarno en Hatta de onafhankelijkheid uit van de Republiek Indonesië.

Het was een schok voor Nederland dat in de naoorlogse periode niet bij machte bleek iets van het verloren gezag te herstellen. Volgens de historicus professor C. Fasseur kreeg Nederland in 1945 de rekening gepresenteerd voor de kortzichtige koloniale politiek die het vóór de oorlog had gevoerd, voor de schamelijke en stelselmatige onderschatting van het nationalistische ideaal, waarvan het vooroorlogse Nederlandse bestuur had blijk gegeven.⁵

Het zijn harde woorden maar ze geven aan hoe Nederland vasthield aan iets wat er niet meer was. Het maakte de schok van de abrupte dekolonisatie van Indië des te groter. De militaire confrontatie tussen Nederland en Indonesië in de periode 1947-1949, een guerrilla-oorlog culminerend in twee politieke acties, kon het nationalistische tij in Indonesië niet keren. Integendeel. De dekolonisatie van Indonesië was eind 1949 een feit.

Zij was echter niet volledig. Nederland had immers Nieuw-Guinea, een deel van

het voormalig Nederlands-Indië, uitgezonderd van de soevereiniteitsoverdracht. De politicoloog professor A. Lijphart verklaarde het vasthouden aan Nieuw-Guinea uit wat hij noemde het dekolonisatietrauma.⁶ De schok van het verlies van Indië was zo groot dat er geprobeerd werd nog iets van de koloniale boedel te behouden, al was het maar om Nederland nog wat aanzien te geven in de wereld buiten Europa, maar vooral uit koloniale rancune: Soekarno en zijn kliek mochten niet alles krijgen wat ooit van ons was. Nieuw-Guinea was altijd een uithoek geweest van Indië, maar wel een bijzondere uithoek. De bevolking leefde er merendeels in zeer primitieve omstandigheden ('het stenen tijdperk' - wat betekende dat voor grote groepen, met name in de binnenlanden, het gebruik van ijzeren voorwerpen onbekend was), die niet vergelijkbaar waren met de rest van Indonesië. Bovendien verschilde zij etnisch sterk van de rest van

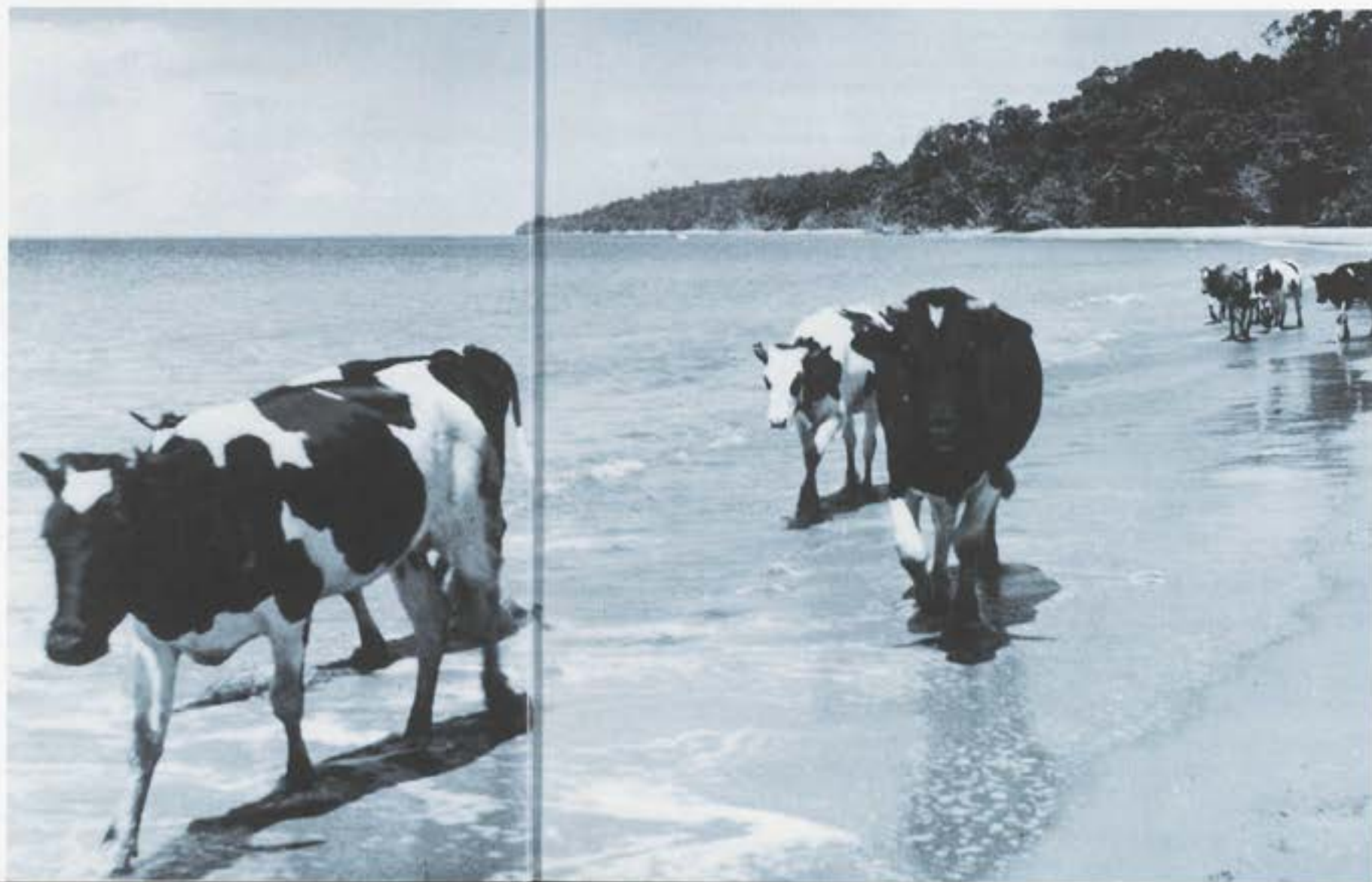
de archipel. Die omstandigheid bracht Nederland er mede toe Nieuw-Guinea uit te zonderen van de soevereiniteitsoverdracht.

Argumenten

Er was begin jaren vijftig een breed scala aan realistisch klinkende argumenten voorhanden om het behoud van Nieuw-Guinea te rechtvaardigen. In de tentoonstelling komen er drie aan bod. Allereerst werd Nieuw-Guinea als stamland aangedragen voor emigranten uit Holland maar vooral voor Indo-Europeanen uit Indonesië, een groep waarvan verwacht werd dat ze in de problemen zouden komen in het nieuwe Indonesië. Inderdaad heeft een groep kolonisten geprobeerd in Nieuw-Guinea een bestaan in de landbouw op te

12

Afb. 5 Hollandse koeien op een strand ergens op Nieuw-Guinea. Dat het eiland niet geschikt was voor moderne landbouw of veeteelt bleek al heel snel. (Collectie Instituut voor Militaire Geschiedenis, Den Haag)

13

bouwen. Het liep echter voor de overgrote meerderheid van de in totaal 2.800 personen uit op een deceptie vanwege de slechte voorbereiding en totaal onrealistische verwachtingen die men had van de leefomstandigheden in Nieuw-Guinea.⁷ *Men klungelt er maar een beetje op los, verbouwt wat groente voor eigen gebruik. Een groot deel heeft nog een eigen pensioentje en daar teert de gehele familie op. Het gaat met deze kolonisten hard achteruit en men is aan het potverteren, aldus een verslag uit een inspectierapport uit 1952.*⁸

Velen kwamen uiteindelijk gedesillusioneerd naar Nederland. Een argument van een geheel andere orde was dat Nederland een positie in het Verre Oosten kon gebruiken om internationaal nog een woordje mee te kunnen spreken. Nieuw-Guinea was strategisch belangrijk geweest bij de geallieerde opmars tegen Japan in de Tweede Wereldoorlog en dus zou de Nederlandse maritiem-militaire aanwezigheid ook in een bondgenootschap als de SEATO (*South East Asian Treaty Organisation*) van belang kunnen zijn. Nederland is echter nooit gevraagd om toe te treden tot deze organisatie. Het legde militair te weinig gewicht in de schaal en bovendien zou toetreding de impliciete erkenning van de Nederlandse soevereiniteit over Nieuw-Guinea met zich meegebracht hebben, iets waartoe de aangesloten landen niet bereid waren.⁹ Het zal geen verbazing wekken dat vooral de Koninklijke Marine in Nederland het militair-strategische belang van Nieuw-Guinea propageerde. Dit krijgsmachtdeel had immers het meest te verliezen bij het opgeven van Nieuw-Guinea. Zij wilde graag het motto van het Korps Mariniers, 'Qua Patet Orbis' (Zo wijd de wereld strekt) gestand blijven doen en zij kon in ieder geval op de steun van Joseph Luns rekenen. Maar ook dit argument verdween weer van tafel.

Zo vielen de argumenten allemaal af, behalve één: het zelfbeschikkingsrecht. Nederland had de Papoea's, bij monde van Koningin Juliana in de troonrede van 1952, beloofd ze op te leiden tot zelfstandigheid en wilde die belofte nakomen. Het opleiden tot zelfstandigheid betekende in de praktijk een intensieve vorm van wat later ontwikkelings samenwerking is gaan heten. Met dat zelfbeschikkingsrecht had Nederland een prachtige morele troef in handen. Het was geen kolonialisme of uitbuiting maar oprechte betrokkenheid van ons land met de Papoea's. En de Papoea's? Die begrepen heel goed dat er van Nederland meer te verwachten viel dan van Indonesië. Het klikte tussen de Hollanders en de Papoea's die in meerderheid niets moeten hebben van Indonesiërs. Dat was een gelukkige omstandigheid; de gedeelde doelstellingen waren een goed uitgangspunt voor succesvolle samenwerking.

De leider van de KVP fractie in de Tweede Kamer, C.P.M. Romme, verwoordde het Nederlandse streven als volgt:

Als kleine mogendheid is het overigens naar ons gevoelen in het internationale milieu juist onze beste taak om de morele plicht hoog te houden en alles te doen om het recht, ook van dat Papoeavolk, dat kleine Papoeavolk, om het

*recht op zelfbeschikking te doen erkennen en tot realisatie te brengen.*¹⁰

De Indonesiërs hadden geen boodschap aan de Nederlandse argumenten om Nieuw-Guinea te behouden. Voor hen gold dat hun onafhankelijkheidsstrijd eenvoudigweg niet voltooid was zolang de voormalige kolonisator Nieuw-Guinea bezet hield. Zo simpel lag dat. Het was met name president Soekarno die het nationalistische vuur brandend hield. Onder verwijzing naar het akkoord van Linggadjati uit 1947 was de argumentatie simpel: Nieuw-Guinea maakte deel uit van Nederlands-Indië, dan maakt het nu dus ook deel uit van Indonesië.

Zo was de politieke stand van zaken halverwege de jaren vijftig toen Nederland nog weinig te vrezen had van Indonesië waar Soekarno nog vooral bezig was zijn eigen machtspositie te verstevigen. Het Indonesische leger verkeerde nog in de opbouwfase, aanvankelijk zelfs met steun van Nederland.

Tropenjaren

De eerste periode na 1949 stelde de Nederlandse krijgsmacht op Nieuw-Guinea niet veel voor. Nieuw-Guinea is een land twaalf keer zo groot als Nederland, met een kustlijn van 5.000 kilometer, met een binnenland dat grotendeels letterlijk onbegaanbaar is, geen verbindingen, geen wegen, geen vliegvelden, geen

Afb. 6 De Jamme helpt de blinde. Grote materiële en logistieke problemen kenmerkten het alledaagse functioneren van de Nederlandse krijgsmacht op Nieuw-Guinea.

Afb. 7 Uniformen en uitrusting van het 6^e Infanteriebataljon van de KL, zoals gedragen op Nieuw-Guinea tussen 1960 en 1962. De uniformen zijn gelijk aan die van de mariniers. Links: gevechtstenue met karabijn M1. De borstzak met marinierseembleem werd omgedraaid of vervangen, en er werden epauletten op de schouder genaaid voor de rangonderscheidingstekenen van de landmacht. Midden: korte broek met t-shirt (marine-witje genoemd). Rechts: uitgaanstenue. Landmachtmilitairen droegen een tropenhoed met daarop een embleem, in dit geval dat van Regiment Infanterie Oranje Gelderland.

havens, geen stedelijke infrastructuur, wel malaria en moerassen. Ter verdediging van dat land met zijn onaangename klimaat had Nederland begin 1950 zo'n 150 man van het KNIL ter beschikking, aangevuld met een paar eenheden Papoeamilitairen. Enkele marineschepen patrouilleerden voor de kust. Deze militaire aanwezigheid kon met recht symbolisch genoemd worden.

Maar daar kwam al snel verandering in. Zo werd bijvoorbeeld een bataljon van het garderegiment prinses Irene dat op laatste moment nog naar Indië was gestuurd *linea recta* doorgezonden naar Nieuw-Guinea. Er kwamen

versterkingen uit Nederland voor de landmacht, de vloot en de mariniers. Alles bij elkaar schommelde de troepensterkte in de eerste jaren rond de 2.500 - 3.000 man.

Deze periode kenmerkte zich door allerlei aanloopproblemen door tekorten aan vrijwel alles. Improvisatie was eerder regel dan uitzondering daar waar een soepel draaiende militaire organisatie ontbrak.

Ook de oude wijsheid dat een soldaat eerst goed te eten moet krijgen voor er aan iets anders gedacht kan worden ging in Nieuw-Guinea op, ook in vredetijd. En uitgerekend de voedselvoorziening was ver beneden peil: er was gewoon niets. En tegen de tijd dat de koffiemelk en aardappelen uit Nederland aankwamen waren ze bedorven of bijna bedorven.

Ook bestond er bijvoorbeeld een permanent gebrek aan kleding en goed schoeisel in juiste maten, essentieel voor het lopen van patrouilles in de jungle. Dit kwam omdat steeds meer Indische Nederlanders werden vervangen door grotere Hollandse jongens, maar de bevoorrading hier niet op werd afgestemd.¹¹

Veel militairen hadden de indruk in een uithoek van de wereld min of meer aan hun lot overgelaten te zijn: de postvoorziening liet te wensen over, er was weinig gelegenheid tot vermaak, de huisvesting was beneden peil, er was een chronisch personeelsgebrek en verveling was een alom bekend verschijnsel.¹² De uitdrukking 'ergens de balen van hebben' vindt naar het schijnt zijn oorsprong op Nieuw-Guinea waar het in soldatenjargon gebruikt werd in de betekenis die later gemeengoed is geworden.¹³ De eerste contingenten militairen die in Nieuw-Guinea zijn geweest, waren daarom niet te benijden. Maar gaandeweg verbeterde er uiteraard wel veel, ook dankzij de kennis en ervaringen van de ex-KNIL militairen die in Nieuw-Guinea aanwezig waren en die veel praktijkkennis hadden, en het Voorschrift Politionele Taak van het Leger (VPTL) om op terug te vallen.

Marine en landmacht droegen de eerste jaren gezamenlijk de verantwoordelijkheid voor de verdediging van Nieuw-Guinea. Na lang touwtrekken werd in 1954 besloten dat voortaan de marine alleen de verdediging van Nieuw-Guinea kreeg toebedeeld. De landmacht keerde terug naar huis. Wat aan deze wisseling van de wacht vooraf ging had veel weg van een prestigestrijd binnen de Haagse bureaucratie, waarbij marine en landmacht beiden niet wilden toegeven dat de ander wellicht beter was toegerust voor de verdediging van Nieuw-Guinea. Maar voormalig minister van Defensie P.B.R. de Geus, in de jaren vijftig actief als marine-officier in de wateren rond Nieuw-Guinea, zegt er dit van: *In wezen bleef het een beperkte taakstelling. Dat kwam de marine goed uit, want die had de handen vol aan de bouw van een nieuwe vloot, afgestemd op onze rol in de NAVO. Het personeel beschouwde uitzending naar Nieuw-Guinea als een strafplaatsing. Ook de KL verkeerde in een opbouwfase en was blij van de taak in de Oost af te zijn.*¹⁴

Eind 1957 begin 1958 gebeurden er op politiek gebied een aantal dingen die de kwestie Nieuw-Guinea in een stroomversnelling bracht. Het initiatief lag hierbij telkens aan de kant van Indonesië. In 1957 probeerde dat land voor de vierde keer op rij de kwestie voor de Verenigde Naties ter stemming te brengen. Tevergeefs, hoewel de moties die Indonesië indiende vrij mild van toon waren. Zij riepen in feite beide partijen op om over de kwestie Nieuw-Guinea te gaan praten. Maar in de door de Koude Oorlog bepaalde stemverhoudingen binnen de Verenigde Naties wist Nederland nog steeds de steun van de Verenigde Staten, en daarmee automatisch van een groot aantal andere landen, te verwerven. Als reactie werden er door Indonesië anti-Nederlandse maatregelen genomen vergezeld van felle propaganda. Vooral Nederlanders en Nederlandse bedrijven in Indonesië waren er de dupe van: maar liefst 50.000 landgenoten moesten gedwongen repatriëren. De schade voor de Nederlandse economie beliep naar schatting tussen de vier en vijf miljard gulden.

De Indonesische acties riepen in Nederland felle tegenreacties op. De afkeer van Soekarno was vrijwel unaniem. Toch waren er ook andere geluiden te horen.

18

Afb. 8 De tekst op deze poster luidt vrij vertaald: Opgelet! Ons Irian Barat (Nieuw-Guinea) wordt nog steeds onderdrukt door Nederland. Op de kaart staat onder andere de plaatsnaam Boven Digul vermeld. Dit was in de koloniale tijd een interneringskamp waar naar toe Indonesische nationalisten door het Nederlandse bestuur werden verbannen. (Collectie H. Meijer, Groningen)

Langzamerhand kwam er uit de samenleving meer kritiek op het beleid van Nederlandse regering. Van ondernemerszijde werd aangedrongen op overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië omdat het vasthouden aan Nieuw-Guinea economisch schadelijk was voor Nederland. De Nederlandse Hervormde kerken concludeerden dat Nederland zijn aanspraken op Nieuw-Guinea op termijn zou moeten laten vallen.

Escalatie

Inmiddels begon Soekarno ook serieuze militaire dreigementen te uiten aan het adres van Nederland. Hij zat inmiddels stevig in het zadel en het leger werd steeds sterker. Bovendien had Soekarno zich persoonlijk gecommitteerd aan de kwestie Nieuw-Guinea. Talloze malen wees hij er in zijn toespraken op dat de voormalige kolonisator nog steeds een deel van Indonesië bezet hield, voor een jonge zelfbewuste natie een onduidbare zaak. Soekarno maakte van de kwestie Nieuw-Guinea een prestigezaak die hij zich niet kon permitteren te verliezen. Deze ontwikkelingen waren voor de Nederlandse regering voldoende redenen om te besluiten de defensie van Nieuw-Guinea te versterken. De Nederlandse militaire en civiele inlichtingendiensten speelden een belangrijke rol bij de totstandkoming van de besluitvorming. Dankzij de Marine Inlichtingendienst (Marid) en de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID) was het Nederlandse kabinet goed op de hoogte van de Indonesische operatieplannen. Het grootste succes werd geboekt door een spion met de codenaam 'Virgil'. Deze wist zelfs het Indonesische aanvalspaan voor de verovering van Nieuw-Guinea te bemachtigen.¹⁵ Dit top secret document - inmiddels een archiefstuk - kon niet worden tentoongesteld maar er zijn op de expositie wel enkele andere documenten tentoongesteld uit het archief van de Marid.

Nederland versterkte zijn defensie op Nieuw-Guinea over de volle breedte. Meest in het oog sprong het zenden in 1960 van het vlaggenschip van de vloot: het vliegkampschip de Karel Doorman. Deze ging op reis vergezeld van twee onderzeeboten, wat in Indonesië werd uitgelegd als provocatie. Het Nederlandse vlagvertoon liep overigens uit op een pijnlijk gezichtsverlies toen onder druk van Indonesië landen als Japan en de Filipijnen weigerden het smaldeel in hun havens te ontvangen.

Ook de landmacht keerde weer terug naar Nieuw-Guinea. Infanterie maar vooral ook luchtdoelartillerie vanwege de steeds grotere Indonesische dreiging vanuit de lucht. En er was een nieuwkomer in Nieuw-Guinea: de Koninklijke Luchtmacht, sinds 1953 zelfstandig krijgsmachtdeel en voor het eerst buiten het NAVO verdragsgebied operationeel met Hawker-Hunters. Voor de luchtmacht begon het improviseren van voren af aan: landingsbanen waren te kort, er was te weinig radar, er waren geen hangars.

19

In hoog tempo werd dit verbeterd. In 1960 waren er 5.000 Nederlandse militairen in Nieuw-Guinea. Begin 1962 was de Nederlandse sterkte opgelopen tot bijna 10.000 man, waaronder een groot aantal dienstplichtigen. Hiervoor was wel een grondwetswijziging nodig geweest omdat in normale omstandigheden dienstplichtigen van de landmacht niet overzee gestuurd mochten worden.

De diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Indonesië waren inmiddels zeer slecht. Het dieptepunt werd bereikt toen Soekarno op 17 augustus 1961 aankondigde alle betrekkingen te zullen verbreken. Hij bracht deze uitzonderlijke politieke stap in verband met het zenden van Nederlandse troepenversterkingen.

Fragment uit de rede van president Soekarno, 17 augustus 1961:
*Nederland is een land van kleine opeisers van kleine schulden die reeds lang zijn vervallen. Als een deurwaarder hebben ze nu de 'Karel Doorman' op ons afgestuurd om ons vanuit West-Irian te bedreigen. Onder dergelijke omstandigheden heeft het geen zin meer diplomatieke betrekkingen met een land als Nederland te onderhouden. Ze kunnen gaan [...].*¹⁶

Afb. 9 Luchtdoelartillerie van het type 40mm Bofors 40L60.
(Foto collectie Instituut voor Militaire Geschiedenis, Den Haag)

Afb. 9 Hawker Hunters van de luchtmacht. De mogelijkheden van deze straaljagers waren beperkt omdat zij een te geringe actieradius hadden om het gehele luchtruim boven Nieuw-Guinea te bestrijken.
(Collectie R. Walig, Roden)

Bijna oorlog

De eerste helft van 1962 ging het langs de rand van oorlog. Het meest bekende incident is dat bij de 'Vlakte Hoek' op 15 januari 1962. Hierbij werd door het Nederlandse fregat Hr. Ms. Evertsen de Indonesische motortorpedoboot 'Matjan Tutul' tot zinken gebracht. Bij deze actie sneuvelden enkele tientallen Indonesische infiltranten. Ook kwam een Indonesische vlagofficier, commodore Jos Soedarso, om het leven. Behalve over zee werden vooral veel Indonesische infiltranten met vliegtuigen boven Nieuw-Guinea gedropt. Deze para-infiltranten waren goed getrainde en bewapende commando's.¹⁷ De landmacht en de mariniers hadden hun handen vol aan de uitschakeling van deze parachutisten. Geregeld kwam het tot vuurgevechten waarbij aan weerszijden militairen sneuvelden. Het 6^e Infanteriebataljon van de Koninklijke Landmacht had aan Nederlandse zijde de grootste verliezen te betreuren: acht van de in totaal negen gesneuvelden van dit bataljon kwamen om in de eerste helft van 1962.¹⁸

De massale aanval werd door Soekarno als troefkaart achter de hand gehouden om politieke druk uit te oefenen op Nederland. Die operatie Jajawijaja zou bestaan uit een geconcentreerde aanval op Biak. Hiervoor waren 30.000 man troepen en honderden schepen bestemd.¹⁹ De aanvalsplannen zagen er op papier indrukwekkend uit maar voor zo'n gecompliceerde operatie was het

Indonesische leger nog nauwelijks toegerust. Als de operatie langer zou duren dan gepland zouden er grote problemen ontstaan omdat er onvoldoende logistieke ondersteuning was. Hoge Indonesische officieren spraken in dit verband later met Nederlandse collega's van een *one way ticket*.²⁰ Ondanks het feit dat de Indonesische slagkracht in werkelijkheid geringer was dan op papier leidt het geen twijfel dat de Nederlandse krijgsmacht de Indonesische overmacht uiteindelijk nooit hadden kunnen stoppen. Hiervoor was de overmacht eenvoudig te groot. P.B.R. de Geus concludeert dat *het is uitgesloten dat de Indonesiërs een verrassingsaanval hadden kunnen uitvoeren en ongetwijfeld zouden zij zware verliezen hebben geleden alvorens hun doel te bereiken*.²¹ De commandant van het Commando Mandala, belast met de 'bevrijding van Nieuw-Guinea', was generaal Soeharto, de latere president van Indonesië.

Onderhandelen met het mes op tafel

De grote aanval kwam er niet, want er werd vanaf begin 1962 toch weer onderhandeld. Onder druk van Amerika probeerden beide partijen tot een oplossing te komen: Indonesië wilde alleen praten over de overdracht, Nederland zag langzaam maar zeker in dat het onhoudbaar werd en wilde een nette aftocht en garanties voor de Papoea's. Het duurde tot augustus voordat de onderhandelaars overeenstemming hadden bereikt. Het volgende werd

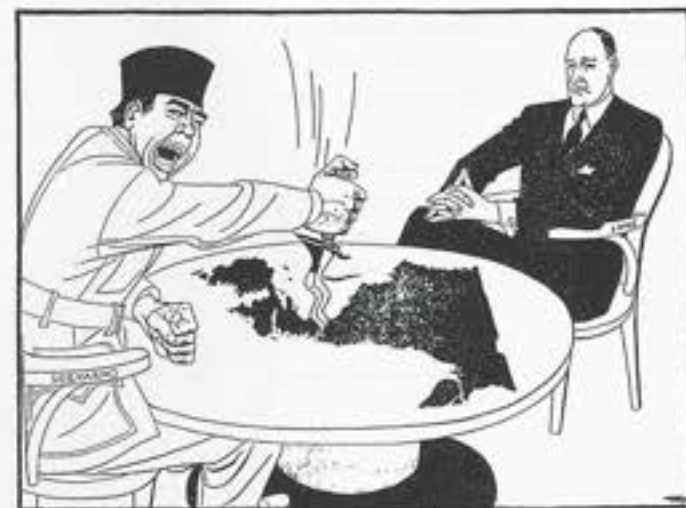
afgesproken op basis van het 'plan Bunker', genoemd naar de Amerikaanse bemiddelaar die de besprekingen tussen de Nederlandse en Indonesische delegaties leidde: Nederland zou het bestuur niet rechtstreeks overdragen aan Indonesië, dat was teveel van het goede, maar in plaats daarvan aan de Verenigde Naties. Die zouden het bestuur op hun beurt weer overdragen aan Indonesië. De Nederlandse eis dat de Papoea's zich over hun eigen toekomst moesten kunnen uitspreken middels een referendum, werd ingewilligd. Dat laatste bleek een wassen neus te zijn, iedereen beseftte dat, ook de Nederlandse onderhandelaars, maar er viel eenvoudigweg niet meer uit halen. De Papoea's zijn de werkelijke verliezers geweest in dit conflict.

Uiteindelijk is het president John F. Kennedy geweest die beide partijen aan tafel bracht en een oplossing forceerde. Velen in Nederland voelden zich in de steek gelaten door onze bondgenoot. Minister Luns heeft dit ook wel hardop gezegd. Kennedy had echter geen boodschap aan het Nederlandse koloniale verleden en de daaruit ontstane sentimenten. Zijn belangrijkste reden om in te grijpen was dat door het vasthouden van Nederland aan Nieuw-Guinea de communisten in Indonesië in de kaart werden gespeeld. Daarbij heeft de Amerikaanse president zich meer als bondgenoot gedragen dan men hier dacht: hij heeft Nederland een nette aftocht geboden uit een uitzichtloze situatie op de rand van oorlog.²²

Fragment uit een brief van president Kennedy aan minister-president De Quay, april 1962:

[...] *Indien het Indonesische leger zich volledig zou richten op een grootschalige oorlog tegen Nederland, zouden de gematigde elementen binnen het leger en*

Afb. 11 *Indonesische parachutisten maken zich gereed om boven Nieuw-Guinea te worden gedropt, ergens op een vliegveld in Indonesië, begin 1962. De foto is afkomstig van een rolletje dat werd aangetroffen in de camera van een krijgsgevangen genomen para-infiltrant na de landing op Nieuw-Guinea. (Archief Marine Inlichtingendienst)*

Afb. 12 *Een stoïcijnse minister Luns en een geagiteerde president Soekarno onderhandelen met het mes (hier voorgesteld als Indonesische kris) op tafel. Prent van E. Doeve in Elseviers Weekblad, 17 maart 1962.*

het land snel uitgeschakeld worden, hetgeen de weg vrij zou maken voor communistische interventie [...] In deze omstandigheden, en gezien onze verantwoordelijkheden ten opzichte van de vrije wereld, wil ik er bij de Nederlandse regering sterk op aandringen dat zij instemt met een bespreking op basis van de formule die aan uw vertegenwoordiger door de heer Bunker is voorgelegd [...].²³

Nieuwe start

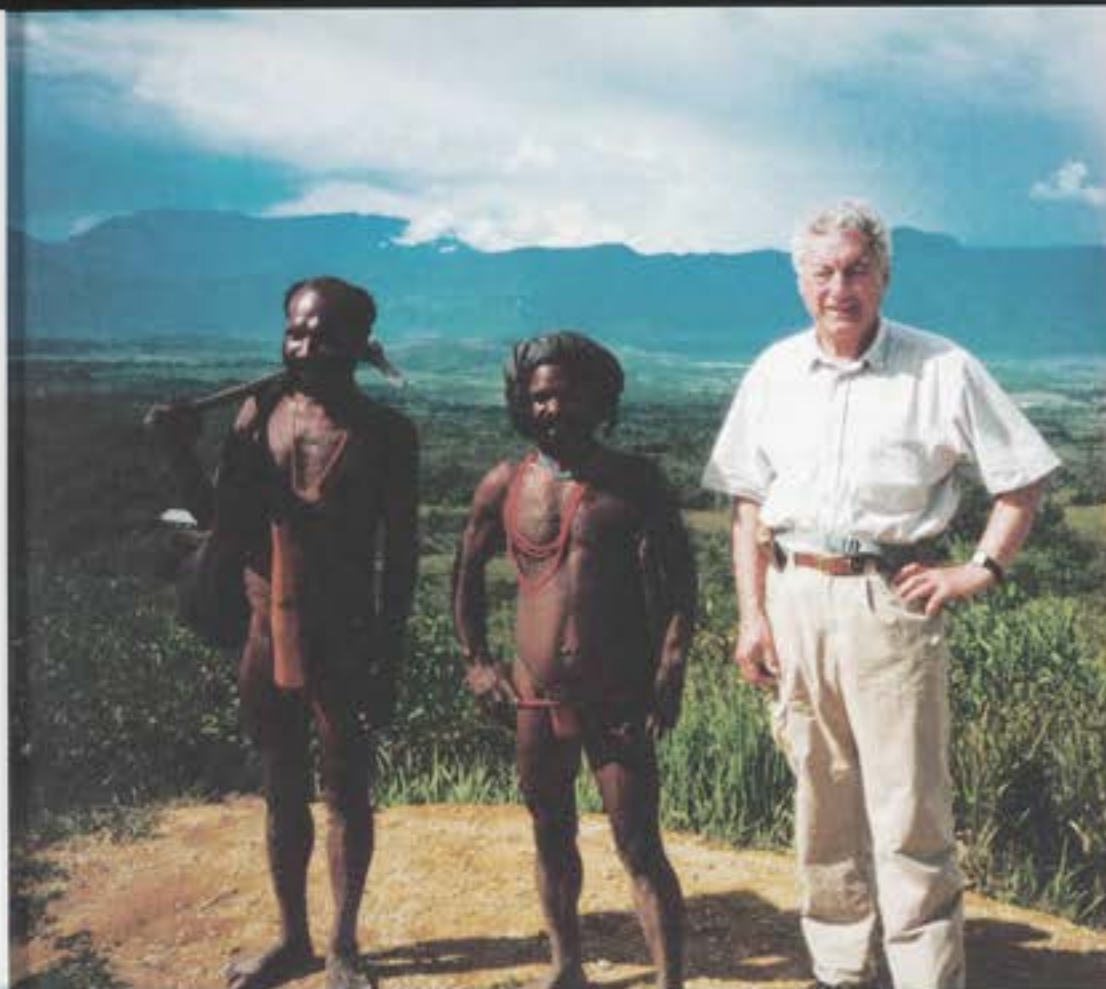
Op 15 augustus 1962 sloten Indonesië en Nederland een akkoord in New York: vanaf 1 januari 1963 was Nieuw-Guinea, inmiddels omgedoopt tot Irian Jaya, de 13^e provincie van Indonesië met Jayapoera (het voormalige Hollandia) als hoofdstad.

Nederland en Indonesië gingen al snel over tot de orde van de dag. Beide landen wilden graag een nieuwe start maken. Herstel van de betrekkingen stond voorop. Al in 1964 bracht minister Luns een geslaagd officieel bezoek aan Indonesië, bij welke gelegenheid hij president Soekarno de hand schudde. Dat was een paar jaar eerder ondenkbaar geweest.

24

Afb. 13 Minister Luns tijdens zijn officiële bezoek aan Indonesië in 1964.
(Collectie D. Barkman, Zeist)

Afb. 14 Weerzien met Nieuw-Guinea van veteraan C. E. van Voorthuysen, destijds genie-officier.
(Collectie C.E. van Voorthuysen, Pesse)

25

Voor de Papoea's kwam de overdracht als een schok. De meerderheid van de bevolking wilde geen deel uitmaken van Indonesië. Het vertrek van het Nederlandse bestuur werd door velen, Papoea's én Nederlanders, gevoeld als verraad. Een onzekere toekomst wachtte.²⁴

Afgesproken was dat de Papoea's zich met een volksraadpleging of 'daad van vrije keuze' konden uitspreken over de gewenste staatsvorm. Dit referendum vond plaats in 1969. Indonesië was onder het bewind van de nieuwe president Soeharto een militaire dictatuur. Er werd gestemd volgens het systeem van *musjawarah*, dat wil zeggen dat door 'onderling overleg tot overeenstemming gekomen zou moeten worden'. Van een vrije keuze was geen sprake. De uitslag van het referendum stond van tevoren vast: Irian Barat (Nieuw-Guinea) werd onderdeel van Indonesië.

Het was een rottijd die ik nooit had willen missen

In de periode 1950-1962 zijn naar schatting circa 22.000 Nederlandse militairen naar Nieuw-Guinea uitgezonden. Veel van hen delen het onbevredigende

gevoel dat de Papoea's aan hun lot zijn overgelaten. Bijna 80% van de militairen in Nieuw-Guinea was in 1962 tegen de soevereiniteitsoverdracht.²⁵ Dit verklaart wellicht waarom er nu nog opvallend veel veteranen actief zijn in organisaties die zich inzetten voor de Papoea's. Op reünies en herdenkingen komen veteranen bij elkaar om na te praten, herinneringen te delen, te herdenken en te verwerken.

Veteranen beantwoorden de vraag hoe zij hun dienst, afhankelijk van tijd en plaats op Nieuw-Guinea hebben beleefd zeer verschillend: ieder van hen heeft zijn eigen ervaringen en beleving. Onderstaande uitspraak van een marinier verwoordt wellicht de ervaring van veel veteranen:

Onverschillig voor het dreigend gevaar, geen benul voor de politieke schermutselingen, heb ik de vervulling van mijn militaire dienstdienst in zo'n fascinerend land met een ongerepte natuur en vriendelijke bevolking als een groot voorrecht gezien en als één van de meest indrukwekkende perioden uit mijn leven.²⁶

Een belangrijke plaats in de tentoonstelling *Afscheid van Nieuw-Guinea* is ingeruimd voor ervaringen van ooggetuigen; militairen vertellen hun verhaal maar ook een politicus, een diplomaat en een journalist komen aan het woord. De interviews met deze betrokkenen zijn verweven in de tentoonstelling. Zij geven een persoonlijke visie vanuit zeer verschillende invalshoeken op de politieke en militaire gebeurtenissen en ontwikkelingen die hebben geleid tot de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië.

Afb. 15 Herinneringskruis voor Nieuw-Guinea militairen. Aanvankelijk kregen alleen zij die vanaf 1958 hadden gediend de herinneringsmedaille. Na protesten uit de veteranenwereld besloot de overheid alle veteranen die vanaf 1949 actief zijn geweest in Nieuw-Guinea het kruis toe te kennen.

Literatuur

- Boom, G. van, 'De totstandkoming van de defensiegrondslagen Nieuw-Guinea, 1950-1954', in: *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, deel 12 (Den Haag 1989) 93-111.
- Doel, H.W. van den, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000).
- Doorn, J.A.A. van, *Indische lessen: Nederland en de koloniale ervaring* (Amsterdam 1995).
- Esterik, C. van, *Nieuw-Guinea, de opmerkelijke geschiedenis van Nederlands laatste bastion in de Oost*, radioserie in 7 dln. (IKON 1981).
- Geus, P.B.R. de, *De Nieuw-Guinea kwestie. Aspecten van buitenlands beleid en militaire macht* (Leiden 1984).
- Graaff, B. de & C. Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de Inlichtingendienst Buitenland* (Den Haag 1998).
- Holst Pellekaan, R.E. van, I.C. de Regt & J.F. Bastiaans, *Patrouilleren voor de Papoea's. De Koninklijke Marine in Nederlands Nieuw-Guinea, deel 1: 1945-1960* (Amsterdam 1989).
- Holst Pellekaan, R.E. van, I.C. de Regt & J.F. Bastiaans, *Patrouilleren voor de Papoea's. De Koninklijke Marine in Nederlands Nieuw-Guinea, deel 2: 1960-1962* (Amsterdam 1990).
- Jansen van Galen, J., *Ons laatste oorlogje. Nieuw-Guinea: de Pax Neerlandica, de diplomatieke kruistocht en de vervlogen droom van een Papoea-natie* (Weesp 1984).
- Koster B., *Een verloren land: de regering Kennedy en de Nieuw-Guinea kwestie 1961-1962* (Baarn 1991).
- Lijphart, A., *The trauma of decolonization. The Dutch and West New Guinea* (New Haven/London 1966).
- Meijer, H., *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Utrecht 1994).
- Meijer, H., 'Het uitverkoren land'. De lotgevallen van de Indo Europese kolonisten op Nieuw-Guinea (1949-1962)', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 112 (1999) 353-384.
- Meiracker, K. van den, 'Nederlands-Nieuw-Guinea na de overdracht', in: *Spiegel Historiae*, 13, nr. 7/8 (1998) 333-337.
- Nortier, J.J. & J.W. de Leeuw, *Het 6^e Infanteriebataljon in Nieuw-Guinea. De geschiedenis van een geruisloos opgelost bataljon* (St. Reünie NG-militairen, 2000).
- Nuis, A., *De Balenkraai. Kroniek over het einde van Nederlands Nieuw-Guinea* (Amsterdam 1983, 1^e druk 1967).
- Roos, G.K.R. de, *Nieuw-Guinea: de marinierskant van het verhaal, november 1960-november 1962* (Den Haag 1979).

- Schaafsma, M.D., *De Landmacht Nieuw-Guinea 1949-1955*. Ongepubliceerd manuscript Sectie Militaire Geschiedenis (Den Haag 1960).
- Schoonoord, D.C.L., 'Nieuw-Guinea, de Koude Oorlog en de krijgsmacht', in: B. Schoenmaker & J.J.A.M. Janssen (red), *In de schaduw van de Muur. Maatschappij en Krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 152-174.
- Staat, D., *Om het laatste stukje Indië. Eindrapport Nieuw-Guinea enquête 1993*, uitgave Stichting Dienstverlening Veteranen (1994).
- Steenhorst, R. & F. Huis, *Joseph Luns* (Amsterdam 1985).
- 'Terug van weggeweest. Nederlandse uitzendingen en missies 1946-1998', *EGO, Maandblad van de dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht* (voorjaar 1998).

Noten

- 1 Geciteerd in: Jansen van Galen, *Ons laatste Oorlogje*, 27.
- 2 Geciteerd in: Steenhorst & Huis, *Joseph Luns*, 69.
- 3 Van Doorn, *Indische lessen*, 17.
- 4 Van den Doel, *Het Rijk van Insulinde*, 241.
- 5 Geciteerd in: Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 339.
- 6 Lijphart, *The Trauma of Decolonization. The Dutch and West New Guinea*.
- 7 Meijer, *Het uitverkoren land*, 383-384; De Geus, *De Nieuw-Guinea kwestie*, 22.
- 8 Meijer, *Het uitverkoren land*, 375.
- 9 De Geus, *De Nieuw-Guinea kwestie*, 82; Schoonoord, 'Nieuw-Guinea', 155.
- 10 Van Esterik, *Nieuw-Guinea*, dl. III.
- 11 Schaafsma, *De Landmacht Nieuw-Guinea*, 243.
- 12 Schaafsma, *De Landmacht Nieuw-Guinea*, I-II.
- 13 Nuis, *De Balenkraai*, 136.
- 14 De Geus, *De Nieuw-Guinea kwestie*, 83; Boom, 'De totstandkoming van de defensiegrondslagen Nieuw-Guinea, 1950-1954'.
- 15 De Graaff & Wiebes, *Villa Maarheeze*, 121-177.
- 16 Geciteerd in H. Meijer, *Den Haag - Djakarta*, 607.
- 17 De Roos, *Nieuw-Guinea : De marinierskant van het verhaal*, 164 e.v.
- 18 Nortier & De Leeuw, *Het 6^e Infanteriebataljon in Nieuw-Guinea*, 7.
- 19 De Geus, *De Nieuw-Guinea kwestie*, 182-187.
- 20 Holst Pellekaan, *Patrouilleren voor de Papoea's*, deel 2, 156.
- 21 De Geus, *De Nieuw-Guinea kwestie*, 186-187.
- 22 Koster, *Een verloren land*, 131 e.v.
- 23 Bron: archief Ministerie van Algemene Zaken.
- 24 Meiracker, 'Nederlands Nieuw-Guinea na de overdracht', 335-336.
- 25 Staat, *Om het laatste stukje Indië*, 63.
- 26 Geciteerd in: 'Terug van weggeweest. Nederlandse uitzendingen en missies 1946-1998', 20.

Afb. 1 Artillerist P.A. Webec, studie van een struisvogel, pen en gekleurde inkt, circa 1733.

Alexander Polman

Vaardige cadetten en creatieve officieren

31

De opkomst van het artistieke handtekenen binnen de officiersopleiding tot en met de Koninklijke Militaire Academie, 1700-1850

Drs. Alexander Polman (1966), conservator picturale collecties van het Legermuseum richt zich in dit artikel op de ontwikkeling van het militaire tekenonderwijs met het accent op het element van het artistieke handtekenen. Deze ontwikkeling vond zowel zijn hoogte- als eindpunt op de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda.

Vanaf het bestaan van een geregeld leger moesten cadetten, aspirant-officieren en officieren kunnen tekenen. Het belang van al die tekeningen is heel wisselend. Voor het overgrote deel betreffen het oefeningen in het rechtlijnig, situatie- en handtekenen.¹ Deze voorbeelden illustreren, dat het tekenonderwijs voor veel militairen een onvermijdelijk onderdeel was van het lesprogramma op de academie of militaire school.

Daarnaast zijn er de tekeningen die uit de aard van een militaire specialisatie werden vervaardigd zoals die ten behoeve van de vestingbouwkunde en de cartografie. Maar er zijn ook voorbeelden van hen die het niveau van de plichtmatigheid ontstegen door zich in artistieke zin verder te ontwikkelen dan men van een toekomstig officier mocht verwachten. Dergelijke bladen ontstonden veelal uit wetenschappelijke belangstelling, kunstzin of tijdverdrijf. Onderstaand artikel spitst zich toe op de ontwikkeling van het militaire tekenonderwijs en hierbinnen op het element van het artistieke handtekenen. Tegenwoordig is het bijna niet meer voor te stellen dat cadetten worden getraind in het tekenen van academievoorbeelden en romantische landschappen. Toch nam het artistieke tekenen sinds de vorming van de eerste geregelde officiersopleidingen een enorme vlucht en was het circa 75 jaar de praktijk van alledag. Deze ontwikkeling vond zowel zijn hoogte- als eindpunt op de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda.

Tekenen, een bekend veronderstelde vaardigheid (1700-1750)

Bij ons bepaald zig veelmaal de Wetenschap van een jong Ingenieur, ten tyde zijner aanstelling tot het zogenaamde streepen trekken of teekenen: en men acht geen ander getuigschrift van desselfs kundigheeden nodig, dan een fraai opgewerkt plan. (Brief Directeur-generaal van Fortificatiën Carel Diederik du Moulin aan de stadhouder, 1776)

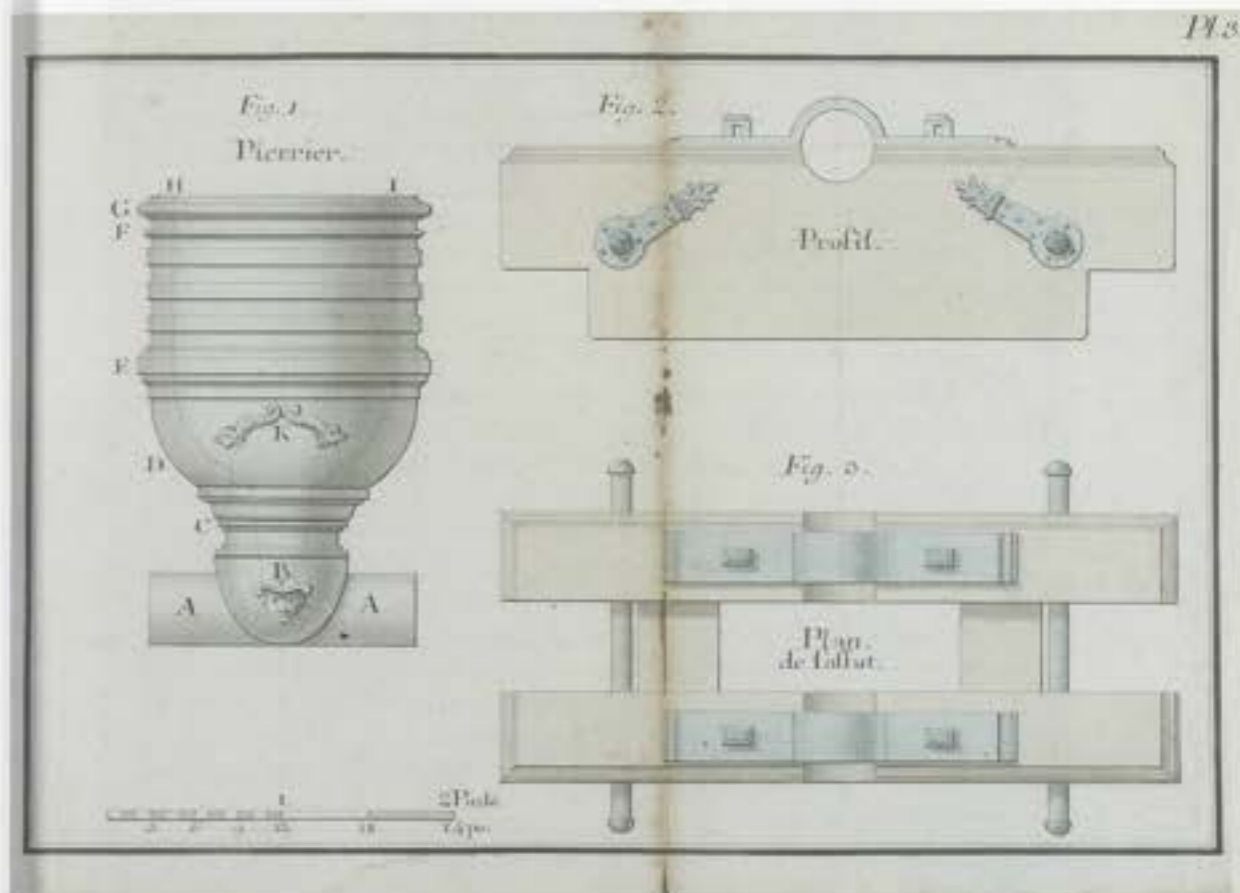
Er is altijd een noodzaak geweest om te tekenen binnen de krijgsmacht, immers iedere nieuwe ontwikkeling of gebeurtenis werd in eerste instantie met de pen opgetekend. Het was eveneens een discipline waarvan verondersteld werd deze in de basis te beheersen voordat men aan een opleiding bij een technisch wapen begon. Tot ver in de achttiende eeuw vond bij de benoeming van officieren echter geen formele toetsing van kennis plaats, omdat van een nauwkeurig omschreven, laat staan uniform opleidingspatroon, eigenlijk geen sprake was. Het overhandigen van een aantal vestingbouwkundige tekeningen was meestal al voldoende om in dienst te treden als ingenieur.²

In het eerste Nederlandse werk over militaire architectuur door Simon Stevin uit 1594, klonk het besef door dat het gebruik van degelijke getekende plannen de basis was voor een succesvol vestingontwerp en de uitvoering daarvan.³

Duidelijk is dat Stevin aan het tekenen, dat hij zag als een dagelijks terugkerende bezigheid, een zekere autonomie toekende. In 1600 zorgde hij

ervoor dat het werd opgenomen als onderdeel in een onderwijsprogramma. In deze zogenoemde *Nederduytsche Mathematique*, het eerste opleidingsinstituut voor Nederlandse ingenieurs⁴, werd het tekenen als discipline onlosmakelijk verbonden met het goed functioneren van de toekomstige vestingbouwkundigen en landmeters.⁵ Deze eerste poging tot het geregelde tekenen kende echter geen vervolg. Ingenieurs in die tijd waren namelijk nog niet echt 'gemilitariseerd' en werden meestal op ad hoc basis aangetrokken. Het lag dus voor de hand dat het beëindigen van de oorlogstoestand in 1648 niet bevorderlijk was voor de continuïteit van het geregelde tekenen in militair verband. Veelal op persoonlijk initiatief van ingenieurs ontstonden in de naoorlogse periode vervolgens diverse handboekjes en traktaten over de vestingbouwkunde met daarin ook ruimte voor het tekenen. Het was dus aan de potentiële extraordinaris-ingenieur om deze werken ter hand te nemen en door

Afb. 2 Claudius Mandré, mortier en affuit, pen en gekleurde inkt, circa 1747.

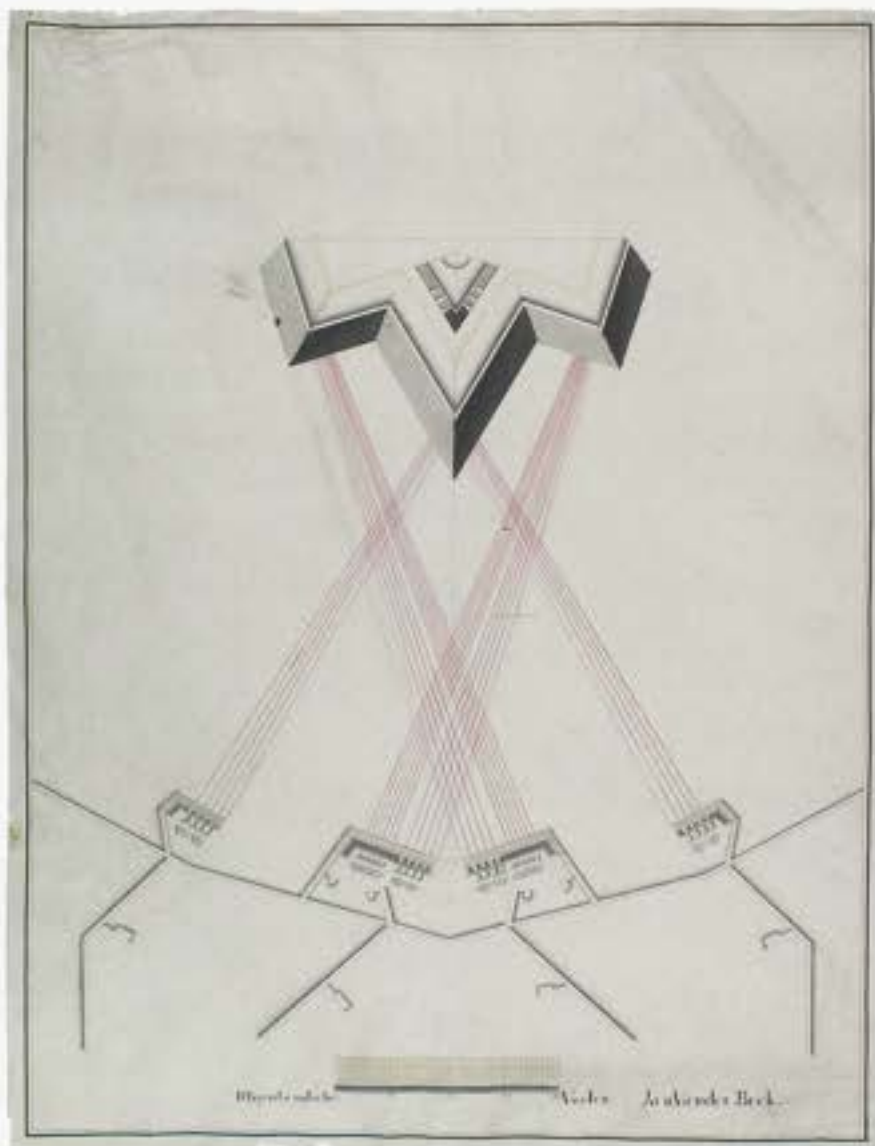
zelfstudie zijn vaardigheden te onderhouden. Een veelgehoorde klacht in die tijd was het feit dat de betreffende literatuur vooral in het Latijn verscheen.⁶ Ingenieur Pieter Bekker van Herford voelde in 1673 de verplichting een boekje samen te stellen in het Nederduyts, om zodoende de kunst van het tekenen ten behoeve van de vestingbouw onder een bredere groep ingenieurs te kunnen verspreiden.⁷

Door het uitblijven van gecoördineerd militair onderwijs werd de vaardigheid in het tekenen voornamelijk individueel of door de commandant bepaald. Illustratief hiervoor is de reactie van een artillerieofficier in het tijdschrift *De Denker* uit 1773.⁸ De stelling van een lezer dat het leven van een officier een somber bestaan zou zijn pareerde de officier met een uitleg over zijn intellectuele bagage en hoe hij had leren tekenen. De tekenvaardigheden die hij voor zijn carrière nodig had maakte hij namelijk zichzelf eigen. Dit werd tevens bepaald door de commandant die besloot wat en op welk moment hij zich op iets moest toeleggen.

Gezien de aard van de werkzaamheden bij de technische wapens werden in de loop van de achttiende eeuw aan aankomende officieren van de artillerie en genie steeds meer eisen gesteld op het gebied van het tekenen. Er werden diverse initiatieven ontplooid om te komen tot een tekenvoorziening ten behoeve van het toekomstig officierskader. Eén van die vroege initiatiefnemers was kolonel Sebastiaan van Glabbeecq, chef van het Korps Artilleristen. In 1735 constateerde hij dat de kennis bij de bombardiers en cadetten ernstig tekort schoot. Hij was de mening toegedaan dat een artillerist ten minste inzicht moest hebben in *de beginselen en gronden van eenige weetenschappen (...), als teekenen, geometrie, en bijzonder van de artillerie selfs*.⁹ Van zelfstudie als middel tot kennisverrijking koesterde hij geen al te grote verwachtingen. Zijn pogingen om een artillerieschool op te richten liepen echter op niets uit. Van Glabbeecqs pessimisme over zelfstudie door officieren bleek echter te negatief. Juist het ontbreken van een geregeld tekenonderwijs bewoog individuele officieren ertoe zelf het tekengerei ter hand te nemen om de reeds opgedane kennis vast te leggen. Hierop wijzen bijvoorbeeld de talloze overgeleverde handschriften en zelf geïllustreerde lesboeken met tekeningen van kanonnen en technische onderdelen. Claudius Mandré, artillerist van de Vereenigde Oostindische Compagnie te Ceylon, ontleende in 1747 voor zijn traktaat over de artillerie diverse stukken tekst uit de Franse artillerieboeken van St. Remy en de Villeneuve, terwijl de technische pentekeningen hoofdzakelijk naar eigen inzicht en met een geoefende hand werden uitgevoerd.¹⁰ (afb. 2) Het omgekeerde was ook het geval: in het artillerietractaatje van Herman Gelinck uit 1721 waren de tekeningen gekopieerd naar prenten uit gedrukte

Afb. 3 Voorbeeld van handtekenen door een anonieme cadet, circa 1790.

bronnen. Dergelijke officieren wier tekeningen ter illustratie dienden van eigen onderwijsdoeleinden moeten voornamelijk gezien worden als gelegenheids-documentalisten. Hierbij de kanttekening dat het werk van deze militairen niet altijd per definitie amateuristisch te noemen is.

Zeker onder artilleristen leidde het enthousiasme waarmee de tekenkunst werd beoefend soms tot verrassend niveau, zowel technisch als esthetisch. Sommigen legden naast hun vakspecialisme een grote belangstelling voor het tekenen aan de dag zoals in het handschrift uit 1733 van artillerieofficier P.A. Weber. Hierin wordt naast militair-technische zaken ook veel aandacht besteed aan kunst en

Afb. 4 Voorbeeld van rechtlijnig tekenen
door cadet der artillerie Jan van der Beek,
pen en gekleurde inkt, 1797.

wetenschap.¹¹ De populariteit van deze disciplines stimuleerden aan het begin van de achttiende eeuw bij haar beoefenaars de lust tot het tekenen in belangrijke mate, hetgeen bij Weber tot uiting kwam in de academiestudies van de menselijke figuur. Het handschrift geeft daarnaast inzicht in de intellectuele bagage van de man en van de opleiding tot artillerist in het algemeen. Naast onderwerpen als sterrenkunde, natuurkunde en mythologie die uitgebreid aan bod komen, is achterin een inventaris van Webers boekenbezit opgenomen. Hieronder bevinden zich titels als de *Re Architectura* van de Renaissancemeester Scamozzi en de *Metamorfosen* van Ovidius. De sprekende weergave van een struisvogel kopieerde hij zeer waarschijnlijk uit een van zijn natuurhistorische boeken ten behoeve van een verhandeling over landmeetkunde. (afb. 1) Alhoewel van een geregeld militair tekenonderwijs in zijn tijd nog altijd geen sprake was, bewijzen Webers tekeningen dat de individuele militair door zelfstudie een redelijk artistiek niveau kon bereiken. Daarnaast etaleerde hij in de keuze van de onderwerpen, een 'opgewektheid' tot het beoefenen van de tekenkunst die zo kenmerkend is voor de tekenende artillerist uit de achttiende en negentiende eeuw. Hierover later meer.

Van nuttige oefening tot een geregeld vak (1789-1805)

Het artistieke handtekenen (het natekenen naar figuren, gipsen, landschappen en het vrij tekenen) nam een opvallende plaats in binnen de negentiende-eeuwse beroepsopleiding voor officieren. Een eeuw daarvoor had het echter nog alles behalve een duidelijke status. Dit in tegenstelling tot landen als Pruisen en Frankrijk, waar het handtekenen al vroeg op particuliere, en later ook op geregelde cadettenscholen werd gedoceerd. Het was aanvankelijk niet zozeer een militaire noodzaak om 'élèves' te laten tekenen. Vanuit de idee van algemene opvoedkunde behoorde het tekenen als het dansen en de conversatie in het Frans immers bij de opvoeding van jonge heren. Daarnaast diende het als een aangenaam tijdverdrif tijdens de lange kazernedagen en manoeuvres te velde.

De marine van de Republiek zette zijn jonge officieren en adelborsten juist al zeer vroeg in de achttiende eeuw aan tot het handtekenen. Hier werd de vaardigheid als vrijetijdsbesteding meer en meer als een nuttige oefening gezien voor toekomstige officieren.¹² Prentkunstenaar Caspar Philips bracht in 1786 speciaal voor de marine een gedrukte handleiding uit over de specialisatie van de handtekenkunde.¹³ Het was tevens één van de eerste keren dat gebruik werd gemaakt van een kunstenaar, van wiens expertise militaire opleidingen zich in de negentiende eeuw regelmatig zouden gaan bedienen.

Het handtekenen binnen de officiersopleiding nam onder aanvoering van luitenant-kolonel Bartholome Eduard Paravicini de Capelli vastere vormen aan. Mede dankzij hem werden in 1789 drie artilleriescholen opgericht, respectievelijk in Breda, Zutphen en Den Haag die blijkens het conceptreglement van 1789 groot belang hechtten aan het tekenonderwijs.¹⁴ Er werd op aangedrongen dat de leerlingen iedere dag tekenonderricht ontvingen; drie middagen voor het rechtlijnig tekenen en twee voor het handtekenen. (afb. 3, 4) Het handtekenen werd verzorgd door de speciaal daarvoor aangestelde tekenmeesters. Ook werd naar buitenlands model een dans- en schermmeester aangesteld, zodat de scholen niet alleen konden voorzien in een gedegen militair-technische opleiding, maar ook het karakter kregen van een voorname kostschool voor jonge heren waar een breed scala aan sociale vaardigheden kon worden aangeleerd. Wie deze tekenmeesters uit de vroegste periode van de artilleriescholen waren is nochtans onbekend. Een verklaring hiervoor is wellicht dat door de Franse militaire operatie tegen de Republiek de scholen al weer snel hun deuren moesten sluiten. Wel is bekend dat de directeur van de Bredase vestiging, Ulrich Huguenin, zelf actief als tekenaar, een groot voorstander was van het handtekenen. (afb. 5) Van der Aa vermeldt over hem: *Ook de uren van uitspanning werden niet nutteloos doorgebracht, daar hij ze aan de beoefening der fraaije letteren de schilder- en teekenkunst wijdde.*¹⁵ Zo had hij bijvoorbeeld met zeventien tekeningen een aandeel in het artillerietraktaat van David Emanuel Musly, waarvoor werd samengewerkt met de tekenende officieren, de Zwitsers Charles Scharff en Bernard Holzer.¹⁶ De voorstudies voor het traktaat, die tussen 1759 en 1776 tot stand kwamen, laten zien dat voor een militair-technische publicatie zowel tekenende militairen als kunstenaars werden aangetrokken. Naast bovengenoemde officieren participeerden ook de kunstenaars en broers Isaac Lodewijk en Paulus Constantijn la Farque, en de vermaarde Zwitserse landschapsschilder en tekenaar Johann Ludwig Aberli. Het zoeken naar permanente samenwerking met civiele kunstenaars was in het Staatse leger eerder uitzondering dan regel. In Engeland daarentegen was op dit terrein veel meer ervaring. Zo werd de bekende kunstenaar William Hodges tegen het einde van de achttiende eeuw toegevoegd aan de marine, en was kunstenaar Paul Sandby reeds vanaf 1768 werkzaam bij de Royal Military Academy in Woolwick.

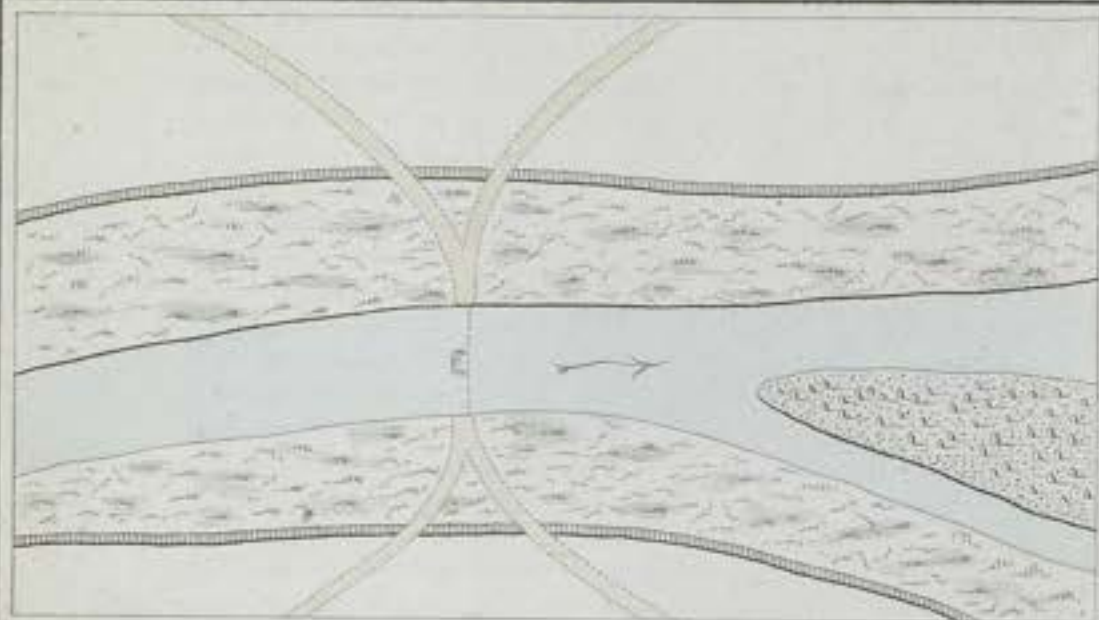
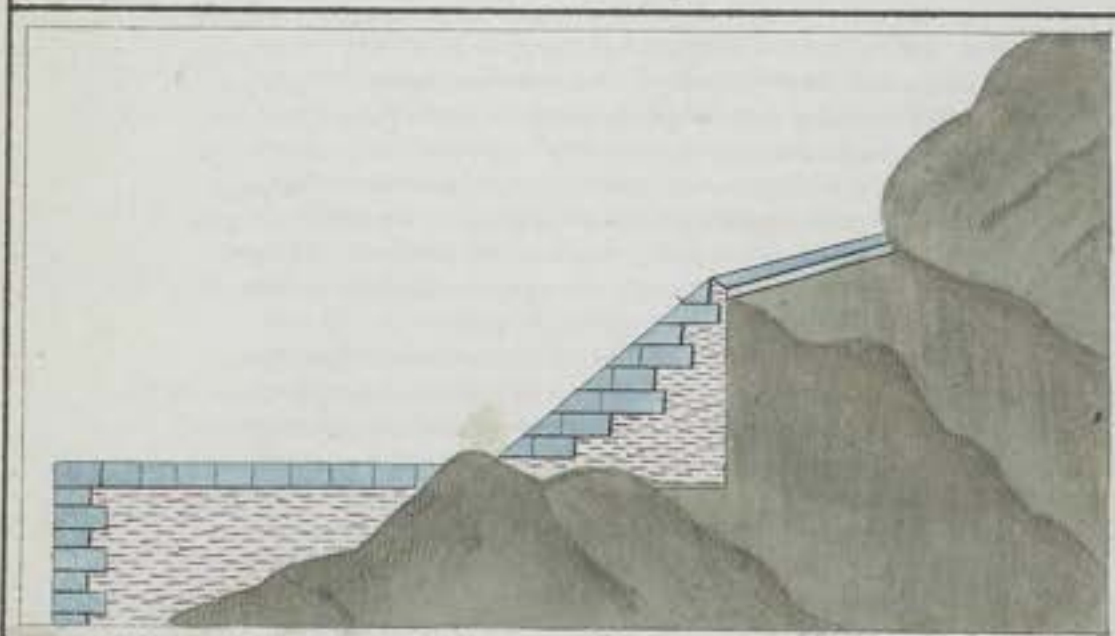
Door het opkomende militaire onderwijs was er een toenemende behoefte aan goede lesmiddelen. Zoals Ulrich Huguenin illustreerde publicist C. A. Geisweit van der Netten zijn boeken voornamelijk met eigen werk. In een van zijn eerste lesboeken, die hij in 1803 als luitenant bij het tweede Regiment Cavalerie samenstelde over *Militaire pligten, kundigheden en dienst-verrichtingen*, wijdde hij ook een heel hoofdstuk aan de kunst van het situatietekenen.¹⁷ Het situatietekenen had betrekking op het vervaardigen van kaarten in technische zin, maar ook, en hier legde Geisweit van der Netten de nadruk op, het kunnen

Afb. 5 Portret van Ulrich Huguenin, bij de Erven Doorman, litho, 1832.

tekenen van bergen, bossen, moerassen, dorpen, weil- en akkerlanden om de situatie zowel voor de bevelhebber als voor zijn eigen nut en gebruik aan te wenden. (afb. 6) Voor deze aspecten van de tekenkunst achtte hij andere vaardigheden nodig dan voor het rechtlijnig tekenen. Hiermee gaf hij in feite aan dat er binnen de officiersopleiding behoefte bestond aan meer artistiek onderlegde tekenleraren, die middels handtekenlessen dergelijke technieken konden doceren. Reeds bij de heropening van de artilleriescholen in 1795 werd deze behoefte onderkend, getuige de benoeming van een handtekenmeester naast de algemeen tekenmeester. Het volgen van handtekenonderwijs werd zelfs als argument aangevoerd in de discussie om de aanvankelijke vestigingsplaats van één van der scholen in Delft weer naar Den Haag te krijgen. Immers in Den Haag was een tekenacademie gevestigd, zodat de cadetten daar op de winteravonden, zonder de theoretische lessen te verzuimen, extra handtekenonderwijs konden volgen.¹⁸

Wie deze handtekenleraren van het eerste uur waren is onbekend. Waren het gevestigde kunstenaars of militairen met talent voor de tekenkunst? In ieder geval weten we dat de marine als eerste overging tot het aantrekken van een

*Pontbrug**Metzelwerk*

artistiek meester. In 1803 namelijk werd classicistisch kunstenaar D.P.G. Humbert de Superville docent op de eerste marineschool, die op dat moment was ondergebracht in het voormalige fregat *Euridice* in de haven van Hellevoetsluis.¹⁹

Bovengenoemde ontwikkeling en de behoefte aan meer creativiteit bij het situatietekenen, zijn mogelijk aanwijzingen waarom rond 1800 het artistieke handtekenen in het leger een plotselinge opkomst beleefde. De wisselwerking tussen opvoedkundige eisen en professionele behoefte leek in ieder geval zijn uitwerking te hebben op de tekenaspiraties van cadetten en officieren. Een opvallend groot aantal militairen etaleerde in die tijd een tekenvaardigheid waarin kunstzin een belangrijk element vormde. De werken van de artillerieofficieren J.C. Janson en P. Janson, die les kregen van hun vader, de bekende kunstenaar Johannes Janson, konden zich meten met de beste genretekeningen van hun tijd. Officier M.A. Kuytenbrouwer was bijvoorbeeld lid van diverse kunstgenootschappen net zoals de artillerist en tekenaar Johannes Rach, die in de Oost lid was van het Bataviaasch Genootschap van Kunst en Wetenschappen. De latere generaal der artillerie Otto Howen hield zich voornamelijk bezig met de populaire landschapstekunst.²⁰ Officier Ernst Willem Jan Bagelaar, kunstenaar van voornamelijk geëtsde landschappen en

Afb. 6 J.H. Jappé, Modellen voor het situatietekenen, 1838.

Afb. 7 Portret van majoor E.W.J. Bagelaar, door hemzelf in het koper gebracht naar een tekening van H.W. Caspari, circa 1810.

portretten, publiceerde in 1817 zelfs een verhandeling over *eene nieuwe manier om Prentteekeningen te vervaardigen*. Hierin schreef hij wat waarschijnlijk veel kunstzinnige officieren bij de uitoefening van hun hobby parten speelde: *Mijn beroep gaf mij weinig gelegenheid, om wetenschappelijke kundigheden te kunnen aankweken, doch de korte vrede van Amiens (1802) stelde mij enigszins in staat, door het Verlof, dat toen aan Officieren verleend werd, om mijne geliefkoosde uitspanning, de Teeken- en Schilderkunst, voor eenigen tijd ongestoord te kunnen beoefenen.*²¹

In hoeverre er voor bovengenoemde kunstenaars een duidelijke relatie te leggen valt tussen hun loopbaan bij het leger en hun ontwikkeling als tekenaar is moeilijk te bepalen. Het was in ieder geval niet altijd zo, blijkens de getuigenis van Bagelaar, dat militairen met kunstaspiraties zich altijd vrijelijk konden ontplooiën. Het lijkt echter geen toeval, dat juist in een periode waarin het element van het handtekenen zo belangrijk wordt er verschillende artistiek onderlegde militairen op het toneel verschijnen. Wat verder geconstateerd kan worden is dat wederom artillerieofficieren meer enthousiasme tot het beoefenen van de tekenkunst laten zien. Gezien de bemoeienissen van het wapen met het tekenen voor officieren en het handtekenen in het bijzonder, lijkt dit gegeven geen toeval.

Het artistieke handtekenen, een vast onderdeel binnen de officiersopleiding (1806-1828)

Tekenen onder Lodewijk Napoleon (1806-1810)

Lodewijk Napoleon had in de korte jaren van zijn koningschap getracht de ontwikkeling van wetenschappen en kunsten op een hoger peil te brengen. In het licht van het militaire onderwijs was zijn streven van belang om de officiersopleiding in ons land grondig te vernieuwen. Concrete resultaten waren bijvoorbeeld de militaire scholen te Amersfoort, Honselersdijk en Den Haag, die naar Frans model werden gevormd. Onder zijn koningschap was de periode 1806-1810 buitengewoon gunstig voor het handtekenen. De nieuwe militaire scholen hadden zowel een technisch- als een handtekenmeester ter beschikking, een tweedeling die nog zeker een halve eeuw gehandhaafd bleef. De traktementen voor de positie als handtekenmeester lieten eveneens een aanzienlijke stijging zien. Aan het einde van de achttiende eeuw ontving een tekenmeester op een artillerieschool fl. 120,- per jaar, terwijl dit bedrag tien jaar later maar liefst fl. 800,- bedroeg. Het ambitieuze karakter op het gebied van het handtekenen bleek ook uit het aantrekken van kunstenaars pur sang. Aanvankelijk werd op de militaire school te Honselersdijk nog de weinig bekende kunstenaar Theodore Muri aangesteld als handtekenmeester. Dat zou echter veranderen toen J.H. Voet, directeur-generaal van de militaire school te Amersfoort omstreeks 1808 de bekende kunstenaar Christiaan Andriessen vroeg om voor fl. 800,- per jaar handtekenles te komen geven.²² Dat hij deze post niet

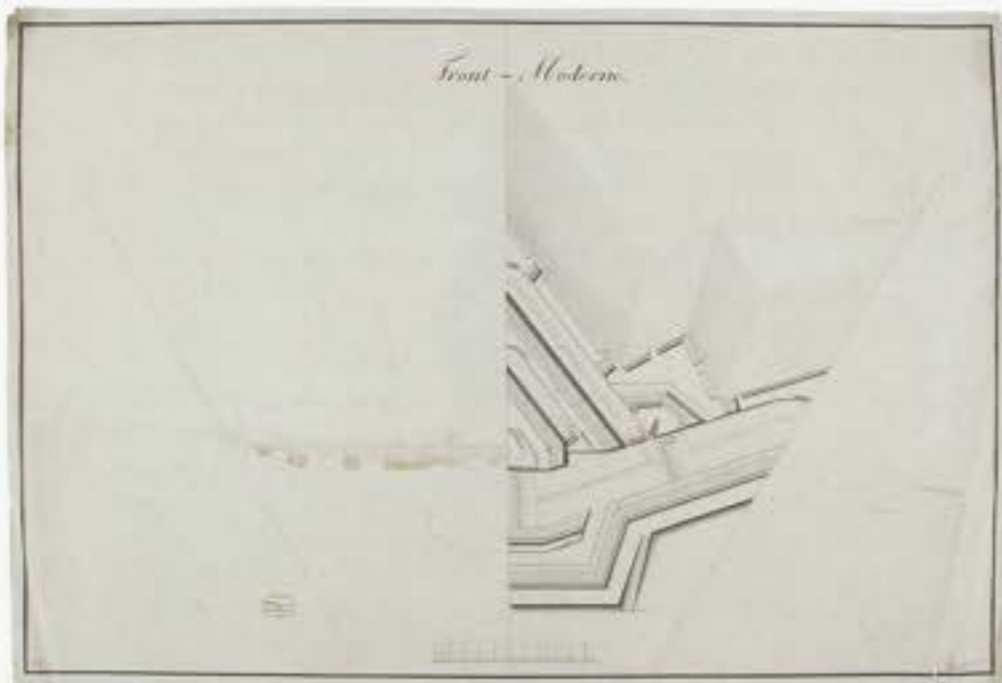

Afb.8 Ingenieur Geographe, litho, circa 1805.

zou aanvaarden blijkt uit de aanstelling van niemand minder dan historie- en portretschilder Jan Willem Pieneman. Pieneman zou deze functie zelfs nog tot 1815 bij diverse militaire instellingen blijven uitoefenen.²³

Eén van de eerste daden van Lodewijk Napoleon was de oprichting, naar Frans voorbeeld, van het Depot-generaal in 1806. Een onderdeel van het Depot-generaal vormde het Topografisch Bureau, waar de kaarten van het Koninkrijk moesten worden getekend en bewaard. Voor de vervaardiging van de 'Grote Kaart' van Nederland waren enkele tekenaars, twee graveurs en een drukker beschikbaar. Daarnaast werden voor het verrichten van metingen en verkenningen zogenoemde geografische ingenieurs toegevoegd waaronder

Afb. 9 Cadet Vranx, tekenvoorbeeld aan de Artillerie- en Genieschool te Delft, 1819.

luitenant J.E. van Gorkum, de latere directeur van de Dienst van de Militaire Verkenningen. (afb. 8) Het is dan ook niet vreemd dat binnen genoemd militair instituut het tekenen als beroepsvaardigheid vereist werd.

Onder het personeel van het Topografische Bureau en de Militaire Verkenningen waren uit de aard der specialisatie derhalve veel amateur- en beroeps-kunstenaars werkzaam. Voornamelijk door de introductie in het leger van de populaire lithografie werkten voor korte of lange tijd grafische specialisten bij de dienst. Hieronder bevonden zich zowel militairen als burgers. Zo werd beroepsdrukker J.M.J. Kierdorff vanwege zijn specifieke kennis op het gebied van het lithograferen bij het Topografische Bureau gedetacheerd. Van de bekende drukkersfamilie Steuervald, werkte Jan Dam veelvuldig als particulier voor het bureau. Zijn oudere broer Christian Heinrich Gottlieb, kunstenaar en artillerieofficier, had tot 1824 zelfs een draagbare steendrukkers ter beschikking.²⁴ Hieruit blijkt eens te meer dat bij de artillerie een gunstig klimaat aanwezig was voor officieren met artistieke talenten.

Artillerie- en Genieschool te Delft (1814-1828)

De tekentafels alsmede de tekenmodellen van de ontbonden militaire school te Den Haag werden in 1814 ter beschikking gesteld aan de nieuwe school in Delft.

Na de mislukkingen van de eerder opgerichte militaire scholen was de artillerie- en genieschool het laatste experiment om te komen tot een geregelde militaire opleiding. In feite schoot de school vanaf het begin reeds haar doel voorbij omdat het wederom geen opleiding was voor alle dienstvakken. Bovendien bestond de groep aspirant-officieren uit een beperkte selectie jonge mannen. De voorwaarde die de school aan de cadetten stelde, appelleerde aan het typische negentiende eeuwse beeld van een officier, namelijk dat van een selecte groep afkomstig uit eene goede Nederlandsche familie of zonen van officieren afkomstig uit hetzelfde dienstvak. Men moest inderdaad wel van zeer goede komaf zijn, om een studie aan de school in Delft te kunnen volgen. Louis Henri Paravicini de Capelli, nota bene een zoon van de vroegere chef van het Korps Artillerie generaal-majoor Johan Caspar Paravicini de Capelli, zag zich gedwongen van de school te vertrekken omdat zijn vader niet langer meer bij machte was de studie te bekostigen.²⁵

De exclusiviteit van de opleiding bleek ook uit de aanstelling van haar docenten. Directeur J.H. Voet was er alles aan gelegen om personeel aan te trekken dat kan worden gerangschikt onder de geleerdsten en kundigsten die in het land te vinden waren. Zo werd in het instituut te Delft de eerste hoogleraar in de wiskunde aan een militaire school benoemd. De eerder genoemde kunstenaar Jan Willem Pieneman kreeg bovendien de titel professor in de schilder- en handtekenkunsten. Het professoraat van Pieneman gaf duidelijk de ambitie aan op het terrein van het tekenen voor officieren en daarenboven wees het op de stevige positie van kunstenaars binnen het militaire tekenonderwijs. Het salaris van de handtekenmeester werd in de periode 1814-1816, overeenkomstig de nieuwe status, verhoogd van fl. 800,- naar fl. 1.500,- en er werd een assistent toegevoegd in de persoon van kunstenaar David François Bongaertz.²⁶ Bongaertz was een typische vertegenwoordiger van de opkomende romantiek van zijn tijd die diverse paneeltjes vervaardigde met onderwerpen als 'bij maanlicht' en 'troep rovers bij een kampvuur'.

Om te kunnen oordelen over wat de functie van Pieneman en Bongaertz inhoudelijk betekende is nauwelijks concrete informatie beschikbaar. Zo zijn er geen concrete voorbeelden van cadetten bewaard gebleven die blijf geven van grote artistieke veranderingen in het onderwijs met de komst van Pieneman. Eveneens is niet bekend welke invulling werd gegeven aan het schilderen binnen het instituut te Delft, wat op zichzelf een belangrijke nieuwe ontwikkeling zou zijn binnen de officiersopleiding. De inhoud van het professoraat is eveneens moeilijk te beoordelen vanwege het korte verblijf van Pieneman aan het instituut. In 1816 verliet hij de militaire wereld om een functie te aanvaarden als onderdirecteur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen in Den Haag. Bovendien bleek uit de keuze van zijn opvolger dat de aanvankelijk ambitieuze koers met het aanstellen van kunstenaar van naam, althans voorlopig, niet werd doorgezet. Uit de vier kandidaten die voorhanden waren; de kunstschilder C. van Cuylenburgh, S. Greeve (professor in de tekenkunst aan

het Prytanée Militaire in La Fleche), Johannes Hari (tekenmeester in Den Haag) en J. de Greef (klerk-tekenaar bij waterstaat) werd de laatste naar voren geschoven als belangrijkste kandidaat. De Greef was echter meer architect dan tekenaar. Zijn bouwkundige kwaliteiten werden door Voet dan ook van groot belang geacht voor de cadetten. Het aantrekken van een belangrijk architect als De Greef zou in 1822 aanleiding zijn geweest voor een samenwerking tussen het instituut en de Tekenenacademie te Den Haag op het gebied van het bouwkundig tekenen. (afb. 9)

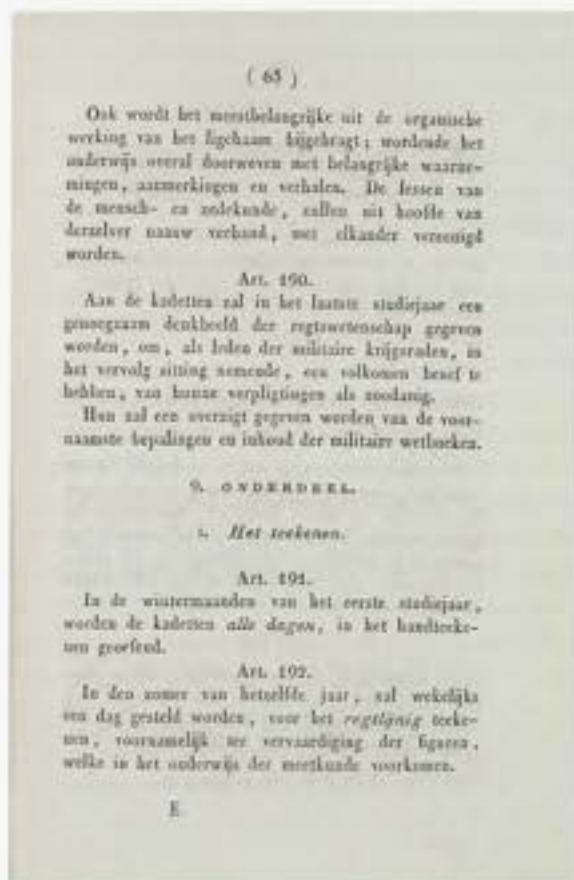
Het wel en wee op de artillerie- en genieschool te Delft was vanaf circa 1822 reden om na te denken over een nieuwe opzet van de officiersopleiding. Zoals bekend resulteerde dit in 1828 in de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie te Breda, waar het tekenen aanvankelijk een zeer belangrijke plaats zou gaan innemen.

De KMA als Kunstacademie (1828-1860)²⁷

In 1829 wendde een zekere tekenmeester genaamd Taurel zich met een rekest tot koning Willem I. Hierin deed hij een voorstel voor een nieuwe invulling van het tekenonderwijs aan de KMA. De ideeën van Taurel kregen echter weinig steun van de toenmalige tekenleraar van de academie, Balthasar Jooss, die zijn functie als docent bedreigd zag. Blijkbaar geïrriteerd schreef hij naast de voorstellen van Taurel: *Theorie voor het handteekenen en het voortekenen op het bord, is gansch niets nieuws, dit vak wordt hier onderwezen, en nog beter dan dit.*²⁸

Nu kende de KMA inderdaad al vanaf de oprichting een gunstig tekenklimaat. Dat vloeide voort uit de filosofie dat de opleiding tot officier niet slechts behoorde te bestaan uit gedegen beroepsonderwijs, maar tevens voorzag in een meer algemene vorming van de jongelingen die doorgaans uit de betere milieus werden betrokken. Het tekenonderwijs speelde daarbij een centrale rol. Tekenen, zo meende de burgerij in navolging van de adel, moest beschouwd worden als een belangrijk opvoedingsmiddel. Het aantal tekenende liefhebbers nam dan ook sterk toe. Om zichzelf verzekerd te zien van de toestroom van cadetten moest de officiersopleiding kunnen wedijveren met burgeropleidingen. Vandaar dat technische kennis en vaardigheden die men in de maatschappij nuttig achtte een plaats kregen binnen de militaire opleiding. Tekenen was aldus aan de KMA al snel uitgegroeid tot een hoofdvak, waarvoor in 1827 een uit zes artikelen bestaand reglement was opgesteld.²⁹ (afb. 10) Hierbij lag de nadruk op het handteekenen dat in een eigentijds en populaire zedenkundig werk geprezen werd als onmisbaar voor de vorming van den krijgsman.³⁰ Het tekenonderwijs aan de KMA bevatte dan ook verschillende niet-specifiek militaire oefeningen. Zo werd er naast het vervaardigen van figuren en landschappen ook aandacht besteed aan het natekenen van het menselijke lichaam in al zijn bijzonderheden. Bij het voorstel van tekenmeester Taurel om

Afb. 10 Reglement KMA 1827.

cadetten vooral toch krommingen te laten tekenen, noteerde Jooss: *Wordt ook hier onderwezen want oogen, neuzen, monden, hoofden en het gansch menselyke lichaam zijn Des Courbes.* Gezien de uitgebreidheid van het tekenprogramma op dat moment, kon Balthasar Jooss niet anders dan zijn verontwaardiging laten blijken over de goed bedoelde voorstellen van een collega.

Hoe zag dat tekenonderwijs er ondertussen onder Jooss uit? In de wintermaanden moesten de cadetten van het eerste studiejaar zich alle dagen bekwamen in het handteekenen. In het tweede jaar werd handteekenen en rechthoekig tekenen beoefend, terwijl in het derde jaar met name onderricht plaatsvond in het militair-, topografisch- en bouwkundig tekenen. In de begintijd van de KMA moesten de cadetten zich oefenen in de volgende tekenonderwerpen:

Artillerie; waaronder kanons, mortieren, laadgereedschappen, kogelgloeioven Fortificatiën; vestingen, lunette, systema Maroloues/deVille/Vauban/Coehoorn Bouwkunde & Waterstaat; kazerne, hospitalen, wachthuizen, sluizen

*Situatie- en Regtlijnig tekenen; situaties, bataillie, constructie meetkunde, tenten
Handtekenen; paarden, beelden, landschappen, koppen, loopwerk* ³¹

Het artistieke landschapsteken

Tegenwoordig is het nauwelijks meer voor te stellen dat cadetten tot het landschapsteken worden aangezet, omdat men in eerste instantie aan een militaire school voornamelijk technisch tekenen verwacht. Toch werd in de eerste twintig jaar na de oprichting van de KMA de meeste aandacht besteed aan de landschapstekunst. Zozeer zelfs dat Balthasar Jooss zich op dit punt laat ontvallen dat het op de Academie geensins het oogmerk is Schilders te vormen, het is genoeg wanneer de Kadets zich by voorkomende gelegenheden van de teekenpen en het penseel naar behooren kunnen bedienen.

Er zijn redenen aan te geven waarom juist in deze periode de nadruk op de landschapstekunst lag.³² (afb. 11) In de eerste plaats was het tekenen van een landschap zeer nuttig om cadetten in het veld efficiënter een situatieschets te kunnen laten maken. Bovendien was het mode om uiting te geven aan de belangstelling voor het landschap, de kastelen, het bijzondere, het woeste en het streekeigene. Deze stroming die ook wel de Romantiek werd genoemd, had een grote invloed op het dagelijks leven. In de derde plaats was het tekenen en schilderen in die tijd een bezigheid die in hogere kringen veel werd beoefend.

48

Wanneer we vervolgens kijken wat de KMA in 1828 inhield, dan is het niet vreemd dat aan deze militaire school dit soort opvattingen aansloeg. Door de aristocratie werd de KMA in zijn beginperiode beschouwd als een goedkoop en goed instituut om hun kinderen op te voeden.³³ Voor hen waren vakken als paardrijden, de Franse taal, etiquette en ook het handtekenen bijzonder nuttig als voorbereiding op een niet-militaire carrière. De KMA stond vanaf haar oprichting in 1828 bijzonder hoog aangeschreven als opvoedingsinstituut. Een vierde reden voor de populariteit van het landschapsteken had ongetwijfeld te maken met de docenten. De KMA had vanaf 1828 bijzonder kundige leraren aangetrokken die de opleiding op een hoger kunstniveau brachten. In 1828 werd naast Jooss van de Artillerie- en Genieschool te Delft kunstenaar David François Bongaertz aangetrokken. Bongaertz was als typische vertegenwoordiger van de Romantiek een schilder van landschappen. In 1836 werd na de heropening van de Academie, die vanwege de Tiendaagse Veldtocht gesloten was geweest, de kunstenaar Frederik Lodewijk Huygens (1802-1887) aangesteld als lithografisch tekenaar. Huygens was afkomstig uit de kring van bekende landschapsschilders- en tekenaars, C. van Cuylenburgh en P.G. van Os. Het bekendste werk dat hij voor zijn militaire werkgever uitgaf was een leerboek met betrekking tot het wassen met inkt in landschappen.³⁴ (afb. 12) Een andere tekendocent was Constant Huijsmans (1810-1886). Hij werd in 1837 aangesteld op de KMA, en was eveneens een specialist in het schilderen en tekenen van landschappen. Daarbij stond hij onder invloed van de Franse schilders Rousseau en Hubert, wier werken ook nog dienden als tekenstof op de academie.³⁵ Vanaf 1840 moesten naast buitenlandse voorbeelden ook werken naar de leercursus landschapsteken van Huijsmans worden nagetekend. Zijn belangrijke werk over landschapsteken verscheen in 1839 onder veel lofzang. Getuige een recensie in de Militaire Spectator waren zijn *dankbare leerlingen en vele kunstliefhebbers* de oorzaak van het uitbrengen van de leercursus. Het werk was volgens de recensent *byzonder geschikt om de handteekenkunde bij de officieren aan te moedigen* en belangrijk voor de snelle vorderingen der kadets in het handtekenen.³⁶

49

Een ander belangrijk werk van zijn hand was het leerboek *Grondbeginselen der Teekunst* uit 1852. Een goed militair, zo schrijft hij, *is mijn inziens de officier die met een schetsboekje en een potlood in de hand elk stuk uit de natuur dat hem opgegeven is ..... kan afschetsen, en die daarenboven de kunde bezit om van die schets eene volledige oorspronkelijke teekening af te werken.*³⁷ Huijsmans was van de tekenmeesters op de KMA wellicht de meest warme pleitbezorger van het landschapsteken voor militairen. Hij was er onder gouverneur Seelig

Afb. 11 Landschapstekening door cadet H. Du Monceau, pen en inkt, grijs gewassen, circa 1848.

Afb. 12 F.L. Huijgens, voorbeeld voor cadetten om na te tekenen, litho, 1864.

verantwoordelijk voor, dat het zuiver militaire tekenen in de handtekenlessen werd verdrongen ten gunste van het landschapsteken. Huijsmans kon zijn artistieke attitude op de academie zonder al te veel moeite verdedigen omdat de gouverneurs tijdens zijn verblijf bekend stonden als kunstliefhebbers. De laatste invloedrijke docent in deze periode was Izaak Schouman (1801-1878). Schouman werd in 1833 tekenleraar in Delft bij het 3^e bataljon artillerie Nationale Militie. In 1836 werd hij aangesteld op de academie, waar hij al spoedig bekend zou worden vanwege zijn enorme schilderij van het beleg van de Citadel te Antwerpen.³⁸ Ook tekende hij in de jaren veertig veelvuldig portretten van zijn leerlingen.³⁹ Vanaf 1837 had de afdeling handtekenen aan de KMA met mannen als Bongaertz, Huygens, Huijsmans en Schouman een bezetting die bijzonder geschikt was voor een kunstacademie. Tijdens deze 'hoogconjunctuur' in het

handtekenonderwijs zwaaiden uitsluitend civiele kunstenaars de scepter over zowel de onderwerpen als methoden van lesgeven. Het zuiver militaire tekenen, onderwezen door bereidwillige officieren, werd teruggedrongen ten gunste van het landschapsteken.

Marginalisering van het artistieke handtekenen op de KMA

Na het midden van de negentiende eeuw werd de opleiding aan de KMA steeds technischer. De kritiek op en ontevredenheid over het traditionele onderwijsklimaat werd steeds groter.

W.J. Knoop bijvoorbeeld, hoofdredacteur van *De Militaire Spectator*, *De Nieuwe Spectator* en KMA-docent, keerde zich in het openbaar fel tegen het (kost)schoolse karakter van de Academie: *Wij willen de cadets der Militaire Akademie, op eene meer eenvoudige, op eene meer militaire voet, behandeld hebben; het moet minder den schijn hebben, van eene kostschool waar men zich ook met de krijgskunst bezig houdt; en het moet meer het voorkomen krijgen van eene kazerne waar men zich ook op de wetenschap toelegt.*⁴⁰

Vanuit de hoek van de cadetten zelf kwamen vanaf de jaren vijftig opstandige geluiden. Tijdens de zogenoemde bullefeesten tussen 1854 en 1858, een terugkerende gebeurtenis waarin cadetten traditioneel hun ongenoegen lieten blijken, waren er uitingen van ontevredenheid jegens de leiding van de onderofficieren en de tijd die besteed moest worden aan, in hun ogen, onbelangrijke zaken.

Ook het tekenonderwijs moest het ontgelden. Een voormalig cadet die terugblijkt op het tekenonderwijs in de jaren zestig, verwoordde zijn ervaring als volgt: *In den ouden tijd namen de teekenlessen eene belangrijke plaats in op de studietableau's; zoo zelfs dat we wel eens afvroegen, of die teekenzalen wellicht dienst deden als bergplaatsen, waar men de cadets vrij geruimen tijd nuttig en aangenaam bezigheid kon verschaffen. Veel leraren had men voor het toezicht niet nodig, en men behoefde niet angstvallig te vragen: of ze bollebozen in dat vak waren; want het was nu eenmaal een uitgemaakte zaak, dat iedere officier of leraar les kan geven in het tekenen. (...) Dezelfde kolossale teekentafels die daar zoo rustig op het plaatje naast elkander staan; zagen wij, bij zeker bullefeestje – zaliger nagedachtenis – over de amusementzaal slepen, en door de ramen op de binnenplaats bombarderen.*⁴¹

Het tekenonderricht, de methode van lesgeven en de tekenleraren kregen er dan ook herhaaldelijk van langs. Zo schreef de anonieme cadet Xn in 1867: *Het is bedroevend zooveel tijd als er op de teekenzalen verknoeid en verbeuzeld wordt. (...) Bij de tegenwoordige inrichting heeft men soms op eene teekenzaal bij ongeveer negentig cadets, drie officieren, van welke slechts één, mogelijk niet één het vak machtig is. Hoe kan zulk onderwijs goed zijn? Waartoe dient het tekenen van al die bergen, van groote slagplannen tot het einde van het vierde studiejaar? Alleen om de ogen te bederven is het goed. De kadetten*

behoefte geene kunstenaars te worden, en zij, die goed leeren arceren, kennen dat reeds in het tweede studiejaar. (...) En nu het handteekenen: mijne portefeuille is nog vol kopieën van neuzen, oogen, kleine en groote koppen, schetsen in potlood en tekeningen met inkt, ja zelfs in kleuren. Mooi, niet waar? Och lezer, als ik bedenk, hoe er geteekend had kunnen worden, laat ik liever zeggen moet worden, dan gevoel ik hoe slecht ik en een ander heb leeren teekenen.⁴²

De kritiek van de cadetten richtte zich met name op de slechte begeleiding tijdens de tekenlessen, en het eindeloze nateekenen van voorbeelden. Onder het pseudoniem Salvo Meliore verwoordde een andere cadet het als volgt: (over het artistieke handteekenen) *Ten alle tijden droeg dat onderwijs, over het algemeen, vrij slechte vruchten. En met reden! Behalve dat de voormalige hoofdonderwijzer (sinds enige tijd verwijderd van de Akademie) reeds sedert lang te wenschen overliet, was de inrichting van dat onderwijs ook zeer slecht. Mannetje na mannetje nateekenen naar verouderde voorbeelden was zoowel de weinig opwekkende taak van de pas beginnenden, als van de meergevorderden. (...) (over het rechtlijnig en situatietekenen) Nog geeuwen wij bij de herinnering aan dat eentoonige, geestdoodende werk. De Slag van Eylau, waarvan het plan door ons werd nageteekend, is ons daardoor nog een doorn in het oog. (...) ...en het is dan ook niet bij uitzondering, als jeugdige officieren na vier jaar aanhoudend geteekend te hebben, het geringste voorwerp uit de natuur of tot de techniek behorende, op papier kunnen weergeven.*⁴³

De docent waaraan Salvo Meliore refereerde was de genoemde kunstenaar Izaak Schouman. Het functioneren van Schouman stond reeds jaren ter discussie. Luitenant-kolonel H.E.W. Rodi de Loo, commissielid van inspectie over het militair onderwijs, rapporteerde reeds vanaf 1864 over het disfunctioneren van Schouman als onderwijzer. Hem werd gebrek aan *zedelijken invloed op den kadetten* verweten, omdat hij tijdens zijn lessen niet de orde en rust kon handhaven.⁴⁴

Een ander terugkerend punt van de cadetten was het saaie nateekenen, waarvan ze volgens eigen zeggen niet beter gingen tekenen. Het was een zelfde soort kritiek als ook in het burgertekenenonderwijs te horen was. De zogenoemde kopieermethode werd hier ook al een hele eeuw toegepast. Maar ook de kritiek hierop groeide, vooral na ongeveer 1850.⁴⁵ Het belangrijkste bezwaar was eveneens, dat slaafs allerlei voorbeelden nagetekend moesten worden zonder dat leerlingen werkelijk begrepen vanuit welke grondvormen de voorwerpen werden opgebouwd. Een antwoord hierop hoopte men te vinden in een nieuwe tekenmethode, ontworpen door de Franse broers Dupuis.

De methode Dupuis brak radicaal met de kopieermethode en stelde het tekenen naar de natuur voorop. Door middel van het bestuderen van geometrische grondvormen moesten leerlingen het 'natuurtekenen' onder de knie krijgen.⁴⁶

De leiding van de KMA daarentegen nam de kritiek van de cadetten wel serieus. In 1865 waarschuwde inspecteur Rodi de Loo tegen het zinloos kopiëren door cadetten, zodat maatregelen hiertegen niet konden uitblijven. Met het vertrek van Huijsmans in 1866 en het 'wegsturen' van Schouman verloor de academie vervolgens twee voorstanders van het nateekenen.⁴⁷ Naast de als laatste overgebleven leraar van het eerste uur, F.L. Huijgens, werd nu kunstenaar T.S. Cool in 1866 op de academie aangenomen. In zijn persoon leek men tegemoet te komen aan de nieuwe ideeën over tekenonderwijs; Cool was namelijk een voorstander van de methode Dupuis. Uit de catalogus van de Bibliotheek van KMA blijkt dat het boek van de broers Dupuis, *Enseignement general du dessin, sous le point de vue industriel* uit 1836, in deze tijd aanwezig was. Cool heeft daadwerkelijk geprobeerd het tekenonderwijs op de KMA te hervormen. Een verslag met daarin voorstellen voor een gestructureerd onderwijs gaf blijk van zijn kunnen en betrokkenheid bij de nieuwe situatie. Zijn uitvoerige rapport ten spijt, gaven de bestuurders de daaropvolgende jaren de voorkeur aan verdere marginalisering van het artistieke tekenen.⁴⁸

Conclusie

Door het ontbreken van een geregeld militair tekenonderwijs werd bij indiensttreding het bezit van een zekere tekenvaardigheid verondersteld. Als er al sprake was van een tekenopleiding dan werd deze individueel bepaald of door de commandant, die aangaf wanneer een cadet of officier zich verder moest bekwamen in de tekenkunst. Door de strengere eisen die in de loop van de achttiende eeuw aan de technische wapens werden gesteld kwam er behoefte aan een centraal en uniform tekenonderwijs. Tot circa 1750 wordt voornamelijk door het kopiëren van gedrukte voorbeelden de tekenvaardigheid onderhouden terwijl ook de tijdsgeest militairen stimuleerde tot het tekenen van niet-militaire voorstellingen.

Met de oprichting in 1787 van artilleriescholen nam het geregelde tekenonderwijs vastere vormen aan. Naast het technisch tekenen beleefde het artistieke handteekenen (het nateekenen naar figuren, gipsen, landschappen en het vrij tekenen) een opvallende opkomst in het tekenonderwijs voor officieren. De reden hiervoor lag waarschijnlijk in de wisselwerking tussen opvoedkundige elementen en een professionele behoefte. Er is echter geen sluitend bewijs voor de relatie tussen de opkomst rond 1800 van het handteekenen en de ontwikkeling van diverse artistieke officieren. Het waren desalniettemin artillerie-officieren die een groot enthousiasme voor de tekenkunst lieten zien.

In de negentiende eeuw werd het tekenklimaat steeds beter. De periode 1806-1810 onder Lodewijk Napoleon was buitengewoon gunstig voor het artistieke handteekenen. Onder zijn bewind kregen tekenleraren aan militaire opleidingen een toenemende status. In de periode van de opgerichte artillerie- en

genieschool te Delft tussen 1814 en 1828, verkreeg het tekenen en met name het handtekenen een exclusieve status. Dit werd geïllustreerd door het professoraat van de belangrijke kunstenaar Nicolaas Pieneman waarmee de opleiding haar ambitie aangaf op het terrein van het tekenen voor officieren. Toch bood de opleiding op dit gebied door het vertrek van kunstenaar Pieneman weinig continuïteit.

Pas met de oprichting van de Koninklijke Militaire Academie in 1827 groeide het tekenen uit tot een hoofdvak, hetgeen voor het eerst en officieel werd vastgelegd door middel van een reglement. Er was nu sprake van een uniforme tekenopleiding voor alle wapens en dienstvakken. Het belang van het artistieke tekenen was hierbinnen erg hoog hetgeen door verschillende kunstliefhebbende gouverneurs werd gestimuleerd. Deze ontwikkeling kreeg een climax met het landschapsteken waardoor cadetten, ten koste van het militair-technisch tekenen, werden aangezet tot het natekenen van romantische taferelen. Zonder uitzondering waren alle tekenleraren vanaf de oprichting in 1828 tot circa 1860 artistieke meesters, terwijl het technische tekenen aan bereidwillige officieren werd overgelaten. Uiteindelijk zou in de tweede helft van de negentiende eeuw het tekenonderwijs op de academie wat betreft inhoud en tijdbelasting tot meer normale proporties worden teruggebracht. Het artistieke tekenen verdween van het onderwijsprogramma.

Noten

- 1 Dit zijn de drie tekendisciplines op militaire opleidingen sinds de opkomst van het geregelde onderwijs aan het einde van de achttiende eeuw. Het rechtlijnig tekenen houdt het vervaardigen van constructie en meetkundige tekeningen in. Bij de artillerie betekende het dat bijvoorbeeld kanonnen, mortieren, laadgereedschappen en dergelijke moesten worden verbeeld. Ingenieurs en genisten tekenden onder andere naar vestingbouwkundige systemen van bekende namen als Vauban en Menno van Coehoorn. Het situatietekenen was het tekenen van 'situaties', 'bataillen' en tenten. Het handtekenen hield het natekenen van paarden, beelden, landschappen, koppen en de menselijke figuur in.
- 2 J.A.M.M. Janssen, *Op weg naar Breda* ('s-Gravenhage 1989) 35.
- 3 Simon Stevin, *De Sterctebouwing* (Leiden 1594).
- 4 Correcter is het te spreken van een vooropleiding tot de post van ingenieur in het leger. Het was eerder toegespitst op het beroep van landmeter. Zie J.A.M.M. Janssen, *Breda (...)* 51.
- 5 Ch. van den Heuvel, *'Papiere Bolwercken'. De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen* (Alphen aan den Rijn 1991) 142, 143.
- 6 Zoals bijvoorbeeld blijkt uit een brief van de Leidse hoogleraar Francois van Schooten jr aan Constantijn Huygens van 1646, waarin hij er op wees dat de meest officieren geen Latijn kenden. Zie J.A. Worp (red.), *Briefwisseling van Constantijn Huygens*, 6 dln ('s-Gravenhage 1911-1917).
- 7 Pieter Bekker van Herford, *Nieuwe Manier van Vestingbouw*, bij Johannes Janssonius, Amsterdam 1673. Bibliotheek KNLWM (inv.nr. P.7).
- 8 Janssen, 46, 47.
- 9 Idem, 84.
- 10 Claudius Mandré, *Tractaat over de D'Artillery, Colombo 1747*. Bibliotheek KNLWM (inv.nr. P.144).
- 11 *Tractaat Weber*.... Bibliotheek KNLWM (inv.nr. P.453).
- 12 Daalder, 20, 21.
- 13 Caspar Philips, *Zeemans Onderwijzer in de Teekenkunst (...)* (Amsterdam 1786).
- 14 Janssen, 112.
- 15 A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. 8, 1421.
- 16 Zie voor een beschrijving van de kunstenaars en voorstudies voor het tractaat, Charles Dumas, *De fabricage van kanonnen in het midden van de achttiende eeuw* (Delft 1995). De tekeningen voor het tractaat bevinden zich in het Legermuseum te Delft en De Koninklijke Militaire Academie te Breda.
- 17 C.A. Geisweit van der Netten, *Algemeen samenstel der Militaire pligten, kundigheden en dienstverrichtingen. Een hand- en leerboek voor de onderscheidene rangen van den krygsstand, byzonder voor die der Cavallerie* (Groningen 1803) 69.
- 18 Janssen, 130. In 1822 was er sprake van contact tussen de Artillerie- en Genieschool te Delft en de tekenacademie te Den Haag. Nu echter op het gebied van het bouwkundig tekenen. Zie hiervoor E.B.M. Lottman, *De Haagse Tekenaadademie*, 38.
- 19 Daalder, 22.

- 20 Idem, 102.
- 21 Voor een korte verhandeling over E.W.J. Bagelaar zie A.J. Verdoorn, *Bagelaars etsen. Boekenpost II* (2000) 20, 21.
- 22 J.H. van Eeghen, *In mijn journaal gezet, Amsterdam 1805-1808: het getekende dagboek van Christiaan Andriessen* (Amsterdam 1983) 123.
- 23 Janssen, 297. Pieneman is verbonden geweest aan de militaire scholen te Amersfoort en Den Haag in de periode 1807-1810.
- 24 H.C.M. Marres-Schretlen, 'Ontstaan en opkomst van de lithografie in Nederland', in: speciale editie *Boekenwereld 'Lithografie in Nederland'* 1998, jrg 15, nr.1, 21, 22.
- 25 Janssen, 301.
- 26 Idem, 285.
- 27 Deze paragraaf werd in aangepaste vorm reeds gepubliceerd in A. Polman e.a. *Was Getekend, Willem Staring* (Delft 2001) 21-29.
- 28 ARA, Archief KMA, ingekomen stukken inv.nr. 2, stuk 34. Het archiefstuk met betrekking tot het tekenvoorstel van Joos is eveneens gebruikt in Emmy van Vliet-de Haan, *W.C. Staring (1847-1916)* (Leiden 1987) (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Kunsthistorisch Instituut, Universiteit Leiden).
- 29 *Reglement voor de Koninklijke Militaire Akademie* ('s-Gravenhage 1828).
- 30 *Handboek tot Opleiding en Beschaving van Verstand en Zeden, voor Aankomende Officieren* (Haarlem 1829) 74.
- 31 ARA, Archief KMA blok 1816-1941, inv.nr. 137; *Opgaaf der Teekeningen welke de Kadetten van het 2^e, 3^e en 4^e Studie Jaar gemaakt hebben, gedurende zij op de Militaire School te Delft; en op de Akademie geweest Zijn van 20 November 1828 tot 1^e February 1829.*
- 32 Voor het eerst geformuleerd door J.C.G.W. Coenen, *Handtekenlessen aan de K.M.A. door beroemde schilders*, in: *Parade* 1882 (jrg. 3), nr. 2, 26.
- 33 *Militaire Spectator* 1846 (jrg. 14), nr. 11, 224.
- 34 F.L. Huijgens, *Theoretische en praktische handleiding voor het wasschen met O.I. inkt of sepia* (Breda 1864).
- 35 J.C.G.W. Coenen, 28.
- 36 *De Militaire Spectator* 7^e deel (1839) 44.
- 37 Archief Huijsmans, Gemeente Archief Breda.
- 38 Schilderij hangt thans in het Legermuseum te Delft.
- 39 Voorbeelden van dergelijke cadettenportretten zijn aanwezig in de collectie van het Legermuseum te Delft.
- 40 *De Nieuwe Militaire Spectator* 1849 (jrg. 3) 599-600.
- 41 Citaat uit *De Teekenzaal en het witte gebouw bij den ingang*, in: *Wereldkroniek* (1903), militair bijvoegsel (66), 17 oktober, nr. 29.
- 42 Cadet Xn., *Nog een woord over de Koninklijke Militaire Academie te Breda* (Nijmegen 1867) 9-10.
- 43 Salvo Meliore, *De Koninklijke Militaire Academie te Breda* ('s-Gravenhage 1867) 11-12.
- 44 ARA, archief KMA 2.13.22, inv.nr. 34, 1861-1869, vouwblad 1864, fol. 25.
- 45 F. Grijzenhout, *Teekenen zij een bestanddeel der opvoeding? 1880-1900*, in: B. Koevoets, H. van Rheeden (red.), *Geen dag zonder lijn. Honderd jaar tekenonderwijs in Nederland 1880-*

- 1980 (Haarlem 1980) 11.
- 46 Het punt van de methode Dupuis en de reactie hierop van de militaire tekenleraren is eveneens behandeld in Emmy van Vliet-de Haan, in: Polman e.a. *Was Getekend, Willem Staring* (Delft 2001) 41-60.
- 47 *Jaarboekje KMA* (1867) 29.
- 48 De verblijfplaats van het verslag is onbekend.

Benjamin Bouman

De Koninklijke Militaire Academie 1940-1942: KMA-Bandoeng

59

Dr. B. Bouman (1923) werd na een oorlogsopleiding in Engeland ingedeeld bij het 6^e Regiment Veldartillerie en diende ruim drie jaar in West-Java. In 1949 keerde hij terug als beroeps-officier en verliet als legerkorpsartillerie-commandant in 1978 de actieve dienst. Hij studeerde vervolgens geschiedenis in Leiden (1987 doctoraal) en promoveerde in 1995 op *Van Driekleur tot Rood-Wit. De Indonesische officieren uit het KNIL, 1900-1950*. Hij beschrijft in dit artikel de ontwikkelingen die opmaat vormden tot het Indisch KMA-initiatief.

Afb. 1 Foto CDRO, exercitie onder leiding van luitenant Van Oostrom. (Collectie Instituut voor Militaire Geschiedenis, Den Haag)

Ik machtigde legercommandant ter aanvulling korps beroepsofficieren, opleiding hier te lande ter hand nemen. Aanvang opleiding door Berenschot gesteld 1 oktober. Daar KMA Nederland thans niet kan functioneren ik goedkeurde in analogie opgericht Koninklijk Instituut voor adelborsten Soerabaja, (...), opleidingsinrichting hier te lande beschouwen als tijdelijke overbrenging van KMA Nederland en benaming geven Koninklijke Militaire Academie. (...). Starkenborgh.¹

De oprichting van KMA-Bandoeng in 1940 was een uit hoge nood geboren maatregel. Nederland was bezet en het Japanse optreden was een acuut gevaar voor de vrede in het Verre Oosten. Het initiatief tot oprichting van een militaire academie stond niet op zichzelf. Reeds op 12 juni 1940 had de gouverneur-generaal de minister laten weten dat omstreeks 1 september 1940 een beperkte adelborsten-opleiding te Soerabaja zou worden begonnen. Ook zou op 1 december 1940 een beperkte Hogere Krijgsschool worden geopend ter tijdelijke voorziening in een generale staf- en intendance opleiding.² Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) werd gemotoriseerd en modern materieel werd besteld in het buitenland. Maar het Indische leger had internationaal geen prioriteit en maar weinig van het bestelde materieel bereikte de Indische havens. Laat ons de ontwikkelingen die opmaat vormden tot het Indisch KMA-alternatief, nader beschouwen.

De aanloop naar 1940

...Daarom ben ik bang, dat het Japanse probleem één van de ernstigste bedreigingen zal vormen in de komende jaren.

Minister van Koloniën S. de Graaff aan gouverneur-generaal Jhr. mr. B.C. de Jonge dd 9 april 1933.³

De zich steeds duidelijker manifesterende Japanse bedreiging van de Nederlands-Indische integriteit was er de oorzaak van dat in steeds breder kring het 'Japanse gevaar' werd onderkend. Enerzijds was er de laatdunkende spot over de Japanner als militair, met zijn kromme benen en bijziendheid waardoor hij ongeschikt zou zijn als vliegenier en geen tegenstander om zich zorgen over te maken. Anderzijds groeide in Indië het besef van naderende machtsverschuivingen. De crisis in Mandsjoerije (1931/1932), de economische penetratie van Indië in de jaren '30 en de Japanse demarche van 1933 bij de Nederlandse regering - die aanleiding gaf tot bovenstaande ministeriële ontboezeming - om 700.000 Japanners in Nieuw-Guinea toe te laten teneinde de bevolkingsdruk in eigen land te verminderen, versterkten de gevoelens van onbehagen. Het verlaten van de Volkenbond door Japan op 27 maart 1933 en zijn bloedige oorlogshandelingen in China voedden de onrust. Daarbij kwam de sinds de late jaren '30 openlijk gespuide claim van Japanse autoriteiten, de

Indische economie binnen de 'Groot Oost-Aziatische Welvaartssfeer' te willen integreren en als beschermer op te zullen treden van de inheemse bevolking in Nederlands-Indië.⁴

In de Nederlands-Indische Volksraad was sedert de jaren '20 veelvuldig aangedrongen op vestiging van een Indische beroepsofficiersopleiding. Het waren vooral de inheemse volksraadsleden die - met enige vasthoudendheid - aandrongen op een ruimer toelatingsbeleid voor Indonesiërs tot die opleiding.⁵ Vóór 1940 werd de suggestie door de legercommandanten steeds met klem van de hand gewezen: KMA-Breda had voldoende potentieel, de blikverruimende werking van een opleiding in Nederland kon node worden gemist, de homogeniteit van het officierskorps zou worden aangetast en het aantal geschikte docenten in Indië was zeer beperkt. Deze Indonesische volksraadsleden streefden ernaar de inheemse bevolking tot militaire zelfstandigheid te brengen in een krachtige nationale weermacht, *als enige middel om Indië in de toekomst tegen een vreemde invasie te verdedigen*. Zij behaalden in 1938 een beperkt succes toen Soetardjo een motie indiende, waarbij hij erop aandrong een Indische officiersopleiding in het leven te roepen. De motie werd met 26 stemmen vóór en 25 tegen aangenomen. Maar aan de wens werd geen gevolg gegeven.⁶ Het streven naar meer Indonesische militaire zelfstandigheid paste niet in het Nederlands politiek beleidskader.

In de Zuidoost-Aziatische koloniale gebieden bestonden in dit opzicht grote verschillen. In Frans Indochina werden vóór 1950 in het geheel geen inheemse aspirant-officieren geworven. In de Filippijnen echter werd in 1934 generaal D. MacArthur, de Amerikaanse chef generale staf, benoemd tot adviseur van Manuel Quezon, de eerste president van het Filippijnse gemenebest. Dit leidde tot de oprichting van een klein, geheel Filippijns beroepsleger en een groot reserveleger met de bijbehorende opleidingscapaciteit. Op dit land richtten zich de blikken van de Indonesische politiekgeschoolde élite primair. Ook in Brits-Indië waren echter, vooral sinds de Eerste Wereldoorlog, veel inheemsen tot officier opgeleid. Daar was het *Indian Army* aan het eind van die oorlog uitgegroeid tot een strijdmacht van 1.500.000 man en werd in 1932 te Dehra Dun een Indiase militaire academie opgericht. Ondanks vele politieke conflicten en zelfs opstand in het land bleef het *Indian Army* loyaal tijdens de oorlog tegen Japan.⁷

De versterking van het KNIL die in 1936 inzette, deed meteen de behoefte aan beroepsofficieren, maar ook reserveofficieren, toenemen.⁸ Aanvankelijk werd in de behoefte aan de laatstgenoemden voorzien door in Nederland opgeleide reserveofficieren van de Koninklijke Landmacht, die in Indië woonachtig waren. Een weinig ideale oplossing gezien de grote verschillen tussen beide legers en het vóór 1935 ontbreken van middelen om deze reserveofficieren voor bijscholing onder de wapenen te roepen. Zo kwam het in 1936 toch tot de oprichting van een reserveofficiersopleiding. Om tot deze nieuwe opleiding te worden toegelaten, moest de aspirant dienstplichtig zijn en bovendien een

Afb. 2 CORO-leraren. (Collectie kolonel b.d. C.A. Heshusius)

vijfjarig hbs- of gelijkwaardig diploma bezitten. Omdat Nederlandse onderdanen/niet-Nederlanders niet dienstplichtig waren, kwamen zij vooralsnog niet voor opleiding op dit instituut in aanmerking.⁹

De eerste opleiding van twintig militiesergeanten tot reserveofficier begon op 15 september 1936 bij het 1^e Depot Bataljon Infanterie te Bandoeng. Daarna volgden grote aantallen Nederlanders in de leeftijdsklasse van 17 tot 33 jaar. Dat waren veelal dienstplichtigen die gezien hun maatschappelijke functie hun middelbare schoolopleiding hadden beëindigd, soms na uitstel van eerste oefening te hebben verkregen. In 1938 kreeg de opleiding de naam 'Corps Opleiding Reserve-Officieren' (CORO). Aan de infanterieopleiding werd in 1938 een opleiding voor de militaire administratie toegevoegd en in 1940 een voor de artillerie. In het tijdvak 1936 tot 1942 werden zes opleidingen georganiseerd. Het CORO heeft daarmee een essentiële aanvulling geleverd zowel op het Indische (aspirant-) reserveofficiers-, als - na oprichting van KMA-Bandoeng op 1 oktober 1940 - op het (aspirant-) beroepsofficierscorps. De militie-vaandrigs (CORO) en daartoe geschikt beoordeelde leerlingen van de CORO-opleiding 1940/1941 werden toen namelijk in de gelegenheid gesteld zich voor deze beroeps-officiersopleiding aan te melden.¹⁰ Met ingang van de cursus 1940/1941 werden ook inheemse aspirant-reserve-officieren toegelaten op vrijwillige basis.¹¹

Het CORO-curriculum

De opleidingstijd voor de reserve-officier bedroeg een jaar. Aangezien dit jaar voor de betreffende aspirant-beroepsofficieren in de plaats kwam van het eerste KMA-jaar, zal hier worden ingegaan op het curriculum.

De opleiding werd met ingang van de cursus 1938/1939 in vier perioden onderverdeeld - inbegrepen, als vierde periode, een korte detachering bij 'de troep' - en steeds aangepast aan de ervaringen van vorige cursussen. De opleiding mondde vanaf de cursus 1940/1941 uit in een eerste periode van twee maanden waarin een begin werd gemaakt met de vorming van burger tot militair. Basiskennis werd bijgebracht en er werd veel aandacht besteed aan fysieke training. Zij die slaagden voor de tests werden bevorderd tot militiebrigadier en op voorlopige basis toegelaten tot de CORO-opleiding.

De tweede periode van ruim twee maanden richtte zich voor wat betreft de infanteristen - de artilleristen volgden de verdere opleiding aan het Depot Mobile Artillerie - op de tactiek van het bataljon, zoals vervat in het Algemeen Tactisch Voorschrift en het Gevechtsvoorschrift Infanterie. Bij velddienstoefeningen lag de nadruk op het optreden in groepsverband.¹² Het studietempo werd opgevoerd. Aan het eind van deze periode volgde wederom een tweede selectie en bevordering tot militie-sergeant. Voor de geslaagden gold, dat zij nu definitief waren toegelaten tot de reserve-officiersopleiding en de zo begeerde 'Hongaarse Krul' op de sergeantsonderscheidingstekens mochten dragen. Bovendien kon nu het witte uitgaansuniform worden aangemeten, waardoor zij duidelijk herkenbaar waren als aspirant-reserveofficier. Op de eettafels prijkte voortaan wit aardewerk servies.

In de derde periode van ruim vijf maanden werd de nadruk gelegd op het optreden als sectiecommandant (pelotonscommandant) en de rol van de sectie in groter verband.¹³ Proefwerken en tests besloten de opleiding aan het CORO. De geslaagde aspirant-reserveofficieren werden bevorderd tot militie-adjutant-onderofficier-titulair en gedurende ruim twee maanden gedetacheerd bij de troep om voor de laatste maal de geschiktheid als aspirant-reserveofficier in de rang van CORO-vaandrig te bewijzen. De aspirant-beroepsofficieren meldden zich op de KMA en werden als cadet-sergeant voor wat betreft de infanterie gedetacheerd bij de veldbataljons als brigade-(groeps-)commandant. Daarna volgden enkele weken verlof voorafgaand aan de KMA-studie.

Zoals gezegd vond de opleiding van de CORO-artilleristen plaats op het Depot Mobile Artillerie (DMA) te Tjimahi. Op 7 september 1940 werden de 55 militiebrigadiers die artillerist wilden worden, onder wie een tiental Zuid-Afrikaanse vrijwilligers, overgeplaatst naar dit Depot. De cursisten kregen een praktische opleiding voor de drie bij het KNIL ingevoerde veldstukken: de 10,5 Houwitser, de 7,5 Veld en de 7,5 Berg. Als aanstaand officieren van een bereden wapen leerden zij ook paardrijden.¹⁴ Aan het eind van de opleiding volgden twee schietseries op het artillerie-schietterrein van Batoedjadjar (ongeveer tien

kilometer ten zuiden van Tjimahi). Daarna volgde een laatste testserie. De geslaagde aspirant-reserveofficieren werden bevorderd tot vaandrig en gedetacheerd bij de mobiele artillerie-afdelingen. De aspirant-beroepsofficieren gingen via de KMA op een tweemaandse detachering bij veldartillerie-eenheden, waar zij dienden als stukscommandant of wachtmeester-vuurregeling. Na twee weken verlof begon met ingang van 1 oktober 1941 hun tweede studiejaar op de KMA.

De CORO-tijd had - zoals een van de cursisten het uitdrukte - geestelijk en lichamelijk veel gevegd. De KMA-cadetten konden terugzien op een jaar van intensieve opleiding, waarbij de internationale situatie hun studiezijn zeker had aangewakkerd. Toegewijde instructeurs hadden hen niet alleen basiskennis voor een officier bijgebracht, maar ook zelfvertrouwen en saamhorigheidszin weten te bevorderen, gevoelens die bij de voortgezette KMA-opleiding goed van pas zouden komen.

KMA-Bandoeng, een academie onder oorlogsdreiging

De KMA werd provisorisch ondergebracht in de voormalige huishoudschool aan de Menadostraat 9, tegenover het exercitieterrein van het Depot Bataljon. Een nieuw complex aan de Houtmanstraat werd gebouwd om de KMA en de Hogere Krijgsschool daar het volgend jaar onder te brengen. De instroming verliep als volgt:

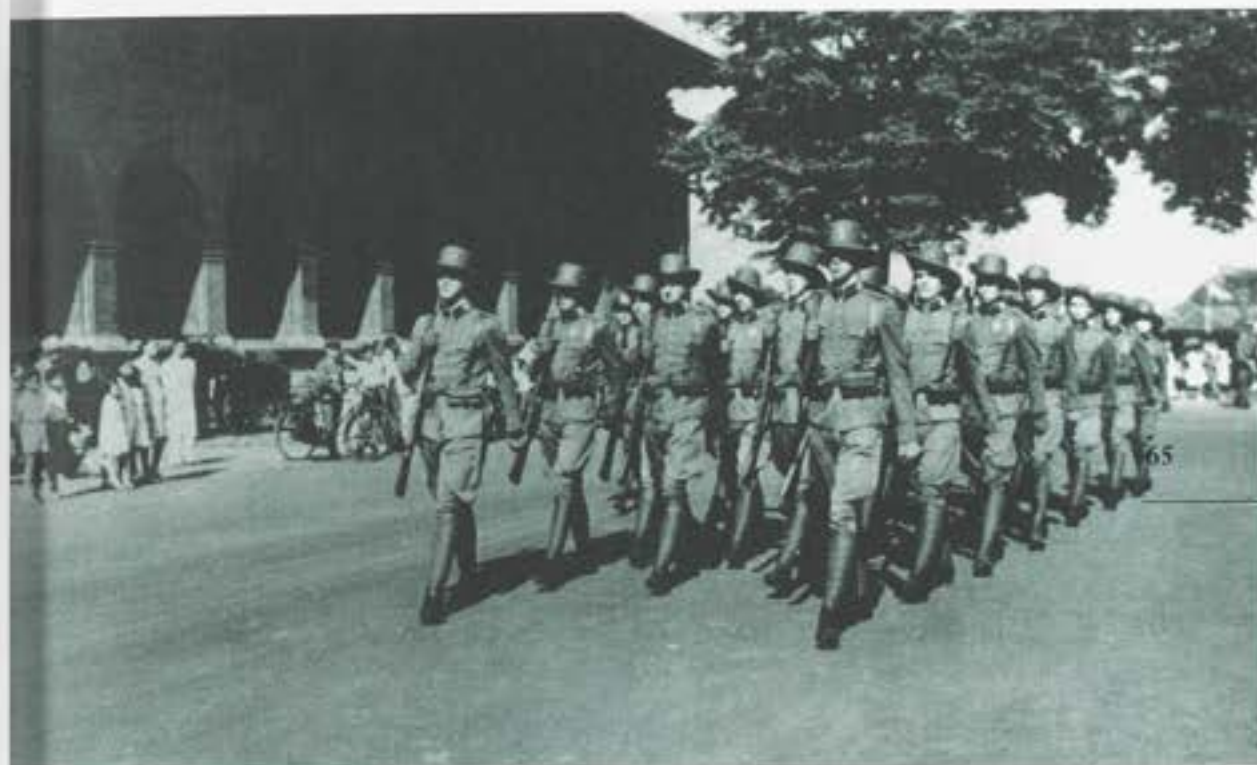
- Op 1 oktober 1940 werd begonnen met een 'tweede studiejaar' voor 30 cursisten, op een uitzondering na CORO-infanterie-vaandrigen van de lichtingen 1938/1939 en 1939/1940, die ongehuwd en niet ouder dan 26 jaar moesten zijn. Zij werden benoemd tot cadet-vaandrig.

- De 103 voor beroepsofficier geschikt bevonden aspirant-reserveofficieren van de CORO-lichting 1940/1941 zouden in oktober 1941 hun tweede KMA-studiejaar beginnen in de rang van cadet-sergeant. Onder hen waren 3 cavaleristen, 21 artilleristen, 10 genisten en 8 cadetten militaire administratie.¹⁵

- Toen men medio 1941 rechtstreeks tot de KMA kon worden toegelaten, werden de 160 man die zich hiertoe hadden aangemeld, op 17 juni 1941 bij het Depot Bataljon opgeroepen. Onder hen bevonden zich ook een aantal Indonesiërs en een Chinees. Zij werden getest en ontvingen er een driemaandse basisopleiding. De 92 goedgekeurden zouden als cadet het eerste studiejaar volgen. Het jaar telde naast de infanteristen, 3 cavaleristen, 28 artilleristen, 8 genisten en 7 cadetten militaire administratie.

De opening van de KMA op 1 oktober 1940 door de legercommandant, luitenant-generaal G.J. Berenschot, was voor de aangetreden dertig cadetten-vaandrig en de ruim tweehonderd CORO-militie-brigadiërs, waarvan velen een jaar later als cadet-sergeant de KMA zouden bevolken, een gebeurtenis die voorgoed in hun geheugen gegrift zou blijven.

De eerste 'directeur' van KMA-Bandoeng was majoor van de Generale Staf

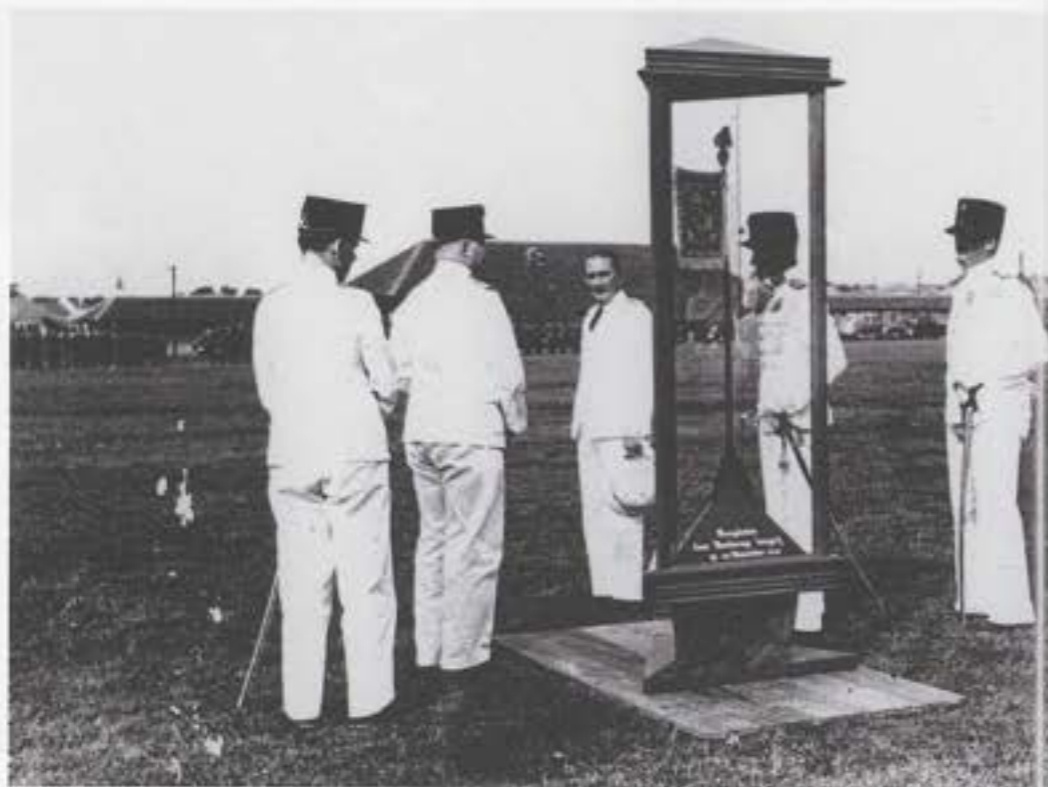

Afb. 3 Het oudste jaar marcheert. (Collectie kolonel b.d. C.A. Heshuisius)

P.G. Mantel. Hij werd op 15 mei 1941 opgevolgd door overste H. van Altena, reeds bekend bij de cadetten als korpscommandant van het 1^e Depot Bataljon en als KMA-docent.

Vanaf het begin werd getracht de tradities van het Bredase cadettencorps voort te zetten. De cadetten ondervonden daarbij krachtige steun van hun mentor. Ook werden vijf jonge luitenants van het KMA-Breda promotiejaar 1939 aangewezen om de Bredase gewoonten en terminologieën te helpen doorgeven.¹⁶ Aangezien er geen oudstejaar was om de nieuwe cadetten te ontgroenen, nam het promotiejaar 1939 deze taak op zich. De 'foettijd' duurde maar kort.

De cadetten werden alfabetisch ingedeeld in klassen van vijftien man. De dienst begon dagelijks om 05.45 uur met ochtendgymnastiek, bij toerbeurt geleid door een van de cadetten. Ziekenrapport werd om 06.00 uur gehouden door dokter M.M. Hilfman (officier van gezondheid 1^e klas), tevens docent militaire gezondheidsleer. De lessen werden hoofdzakelijk in de ochtend gegeven, met dien verstande dat voor de buitenlessen - zoals sport en zwemmen - meestal om 16.00 uur werd aangetreden. Van Bredase reglementen en voorschriften werden herdrukken vervaardigd. Omdat de modernste tactiek nog niet in de

66

Afb. 4 Het model van het korpsvaandel met onder andere burgemeester Beets. (Collectie kolonel b.d. C.A. Heshuisius)

voorschriften was verwerkt, werd voor dit vak een dictaat uitgegeven. Veelvuldig werd zowel overdag als bij duisternis te veld geïmproviseerd. Meer dan op het CORO werden oefeningen op compagnies- en nu ook op bataljonsniveau gehouden. Om tijd te winnen ging men per dienstfiets of privé motorfiets naar het oefenterrein. Cadetten konden ook worden ingedeeld bij een beschikbaar gestelde oefencompagnie van het in Bandoeng gelegerde XVe Infanterie Bataljon. Een gunstige omstandigheid, die ertoe bijdroeg dat het vereiste niveau sneller werd bereikt.¹⁷

Begin mei 1941 werd bekend gemaakt dat - gezien het grote tekort aan officieren bij de troep - de opleiding van de cadetten van het oudste jaar met een jaar zou worden bekort. Per 1 oktober 1941 zouden zij bij een infanterie bataljon worden ingedeeld. Dat betekende, dat voor het verwerken van de resterende derdejaars studiestof nog geen vijf maanden beschikbaar waren! Vaak moest tot diep in de nacht worden gestudeerd. *Onderling werd afgesproken dat er niet (meer) zou worden gespiekt. Immers het resultaat van het examen was bepalend voor de volgorde in de ranglijst bij de benoeming tot*

*officier.*¹⁸ Naast de studie waren er schietoefeningen, alarm- en nachtoefeningen en extra opdrachten, zoals het geven van ochtendgymnastiek aan de jongstejaars cadetten die op 17 juni 1941 waren opgekomen bij het 1^e Depot Bataljon. Het liet weinig tijd - mede gezien de gescheiden legering - voor het foeten van de jongerejaars, waarvan de namen in mei bekend waren gemaakt. Het officiersexamen was zwaar. Van de 30 oudstejaars slaagden er 22, waarvan 3 na een herexamen. Het studiejaar eindigde met een verdedigingsoefening en een driedaagse excursie naar de verdedigingswerken rond Soerabaja. Op 30 september 1941 verlieten de cadetten die waren geslaagd de KMA, om zich na een week verlof te melden bij de bataljons waar zij waren ingedeeld. Op 15 december 1941 - kort na Pearl Harbor - werden ze vervoerd tot tweede luitenant benoemd en vervolgens bij hun bataljons beëdigd.

Op 2 oktober 1941 werd het nieuwe KMA-gebouw in gebruik genomen en werden de nieuwe cadetten plechtig geïnstalleerd. De KMA werd nu bevolkt door het tweede jaar, dat eind september van detachering was teruggekeerd, en het jongste jaar. De veertig docenten waren met veel moeite bijeengebracht; het waren behalve (oud-)officieren, ook hoogleraren van de Technische Hogeschool en krachten van het Departement van Onderwijs.¹⁹

De korte ontgroeningstijd van het jongste jaar werd op 13 oktober 1941 onderbroken door het noodlottige vliegongeval, waarbij legercommandant Berenschot om het leven kwam. Het schokte het cadettencorps; de generaal had grote belangstelling voor de officiersopleidingen en had zich er vaak laten zien. De oorlogsdreiging leidde ertoe dat het studietempo werd verhoogd. Vaak diende er na het avondappèl van 22.00 uur te worden doorgewerkt. De cavaleristen ontvingen hun wapeninstructie van tweede luitenant J.D. Backer.²⁰ De cadetten-sergeant der Artillerie, die het vorige jaar op het CORO de reserveofficiersopleiding van de veldartillerie hadden gevolgd, kregen nu opleiding bij de in Bandoeng gelegerde IIIe Afdeling Luchtdoelartillerie. De afdeling was uitgerust met 4 en 8 cm luchtdoelgeschut. De artilleristen van het jongste jaar gingen driemaal per week naar het Depot Mobiele Artillerie voor de veldartillerie-opleiding. Naast de algemene KMA-vakken werden de vereiste exacte wetenschappen gedoceerd.²¹ Een groot deel van de wapentechnische opleiding van de genisten werd gegeven aan de Technische Hogeschool. De cadetten van de Militaire Administratie hadden voedselkeuring en geneeskundige hulp in hun vakkenpakket, gezien hun mogelijke plaatsing op buitenposten. Om te voorkomen dat cadetten instructie zouden missen, werd de wacht doordeweeks verzorgd door in Bandoeng gelegerde parate onderdelen. Gedurende het weekend verzorgden de cadetten zelf de KMA-wacht. De leiding van de KMA hield de teugels strak om het al te onstuimige optreden van de jonkers in toom te houden. Naast krijgstuuchtelijke straffen, in de vorm van enige dagen licht of verzwaard arrest, werd op ruime schaal weekeinde-permissie ingehouden.

67

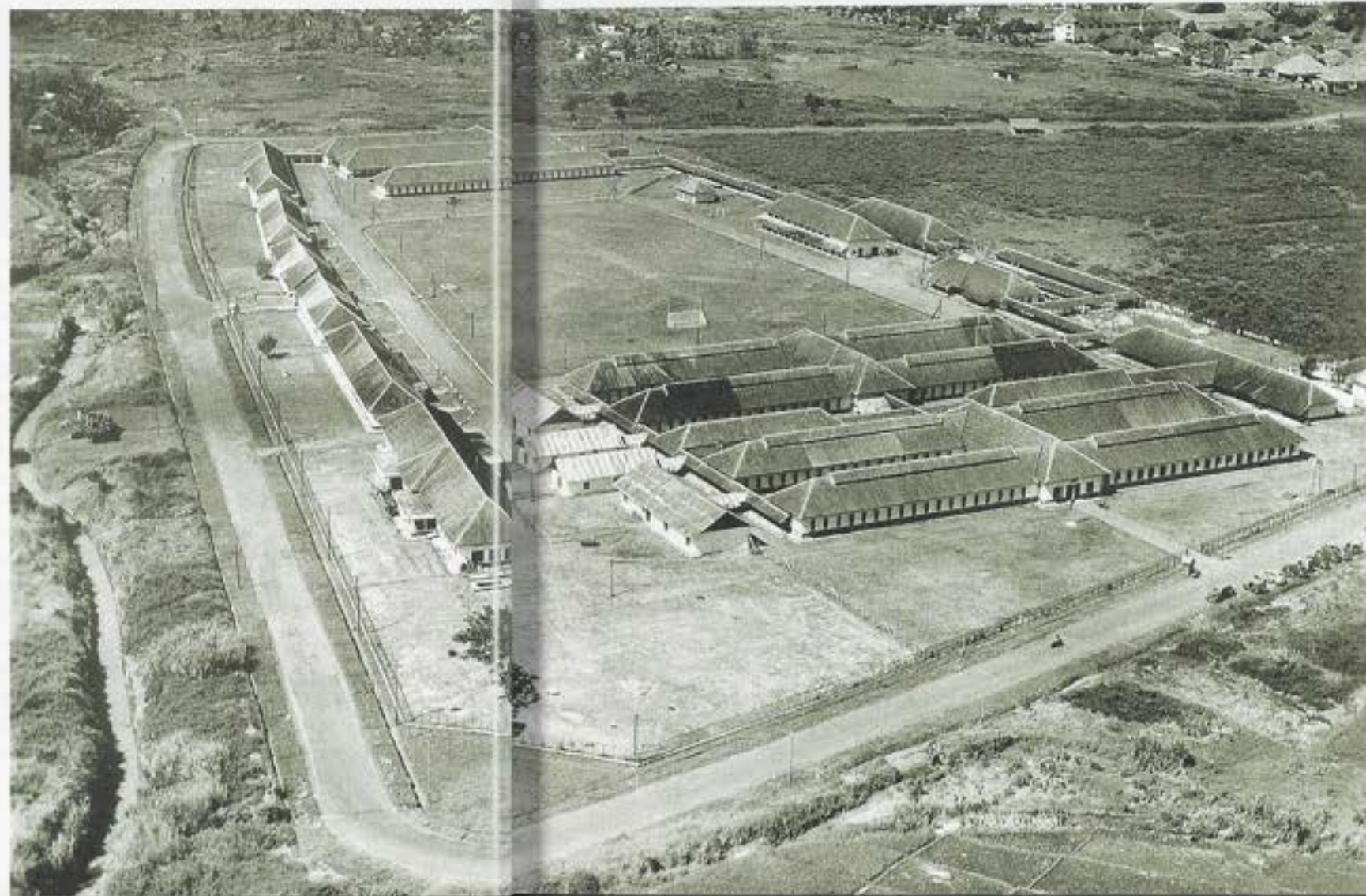
Op 24 november 1941 herdacht KMA-Bandoeng dat 113 jaren geleden te Breda de KMA werd opgericht. Als blijk van waardering van de Bandoengse burgerij voor haar KMA, bood bij die gelegenheid de burgemeester een verkleind model aan van het korpsvaandel van KMA-Breda.²²

De Japanse overval op Pearl Harbor, de daarop volgende Nederlandse oorlogsverklaring en de algehele mobilisatie brachten grote veranderingen teweeg. De spanning steeg, mede door vrees voor een vijfde colonne.²³

Consignatie en veel wachtdiensten volgden. Daarna werd het oefenprogramma zo goed mogelijk voortgezet onder dreiging van het naderend oorlogsgeweld: De Japanse opmars in Malakka vorderde gestaag; op 10 december werd de kern van de Britse vloot in Zuidoost-Azië, de slagkruiser *Repulse* en het slagschip *Prince of Wales*, door Japanse vliegtuigen vernietigd; diezelfde dag landden Japanse troepen op de Filippijnen en ging het Amerikaanse steunpunt Guam

68

Afb. 5 Overzichtsfoto van het Bandoengse KMA-complex; uit Bandoeng, beeld van een stad, pagina 52.

verloren; 16 december begonnen landingen op Brits Noord-Borneo. ... Op 24 december werd het gehele jongste jaar tot zijn grote vreugde bevorderd tot cadet-brigadier. De stemming onder de cadetten bleef uitstekend. Helaas moest het fraaie, gloednieuwe KMA-complex aan de Houtmanstraat dat zo kortgeleden in gebruik was genomen, weer worden verlaten.²⁴ De legerleiding achtte met het oog op het gevaar van luchtbombardementen spreiding van de Bandoengse opleidingseenheden gewenst en begin januari 1942 werd de KMA verplaatst naar Garoet, vijftig kilometer zuidoost van Bandoeng. De tien genisten van het tweede jaar bleven echter achter met het oog op de colleges aan de Technische Hogeschool. In het koele Garoet werden de cadetten ondergebracht in Hotel Papandajan, theorielessen werden in de nabijgelegen sociëteit gegeven. Wel moesten de cadetten hier dagelijks wachtdienst leveren. Om de week gingen nu de

69

Afb. 6 Het jongste jaar van de KMA. (Collectie Instituut voor Militaire Geschiedenis, Den Haag)

artilleristen van het jongste jaar met de trein voor een week naar het DMA in Tjimahi voor verdere instructie-veldartillerie. De tweedejaars artilleriescadetten verlieten Garoet op 1 februari 1942 in de rang van vaandrig om hun opleiding in Soerabaja bij de IIe Afdeling Luchtdoelartillerie voort te zetten. Dagelijks ging de ene helft van de klas naar de stellingen in het havengebied voor instructie batterijdienst en bediening van het batterij-vuurleidingstoestel. De andere helft hielp in de kazerne bij het inventariseren en beproeven van de uit de Verenigde Staten aangekomen uitrustingsstukken. Toen de bombardementen op het havengebied van Soerabaja in alle hevigheid waren begonnen, kwam er dagelijks om 11.00 en 15.00 uur een vlucht van een dertigtal Japanse bommenwerpers over en kwamen de batterijen in actie.²⁵ Vóór de Japanse landingen op de kust van Java kwam er een eind aan deze 'praktijk-opleiding', omdat de Japanners hun bombardementen op het havengebied van Soerabaja staakten. Bovendien kon het geïnventariseerde nieuwe Amerikaanse luchtdoelartillerie-materieel - slechts voorzien van een technische handleiding voor monteurs - niet tijdig operationeel worden ingezet. De cadetten-vaandrig

werden ingedeeld als sectiecommandant bij een inderhaast opgericht 'infanteriebataljon', samengesteld uit onvolledig opgeleide inheemse militairen, het 'Bataljon Van de Logt', genoemd naar de commandant, kapitein der Artillerie A.W. van de Logt. Het bataljon bezette aanvankelijk stellingen in de westrand van Soerabaja. Op 14 februari 1942 landden Japanse parachutisten bij Palembang op Sumatra, op 15 februari viel Singapore. In de volle overtuiging dat nog niet alles verloren was en wetende dat op dat ogenblik geen andere mogelijkheid aanwezig was zich meer verdienstelijk te maken, wierpen de cadetten zich vol ijver op de hun opgedragen nieuwe taak en het zo goed mogelijk opvoeren van de gevechtswaarde van de onder hen gestelde manschappen. In de nachten van 4 en 5 maart deserteerde het merendeel van de inheemse militairen; op 6 maart werden de restanten van het bataljon naar Madoera geëvacueerd.²⁶

Tijdens een bezoek van de inspecteur der Infanterie aan Garoet wisten de tweedejaars infanteriescadetten hem te overtuigen van het nut ook hen bij de troep te doen indelen. Per 15 februari 1942 werden de tweedejaars cadetten bevorderd tot cadet-vaandrig en volgden ook de infanteristen en de genisten hun bestemming. Van de infanteristen zouden er vier sneuvelen bij de gevechten op Java. In Garoet bleven slechts de cadetten-vaandrig van de Militaire Administratie en het jongste jaar achter.

Opgemerkt moet worden dat uit het oudste en het tweede KMA-Bandoengjaar veertien man die zich hadden aangemeld bij de Militaire Luchtvaart van het KNIL, Australië wisten te bereiken vanuit Tjilatjap met het ms. *Abbekerk*. Zij werden in de Verenigde Staten opgeleid bij de Amerikaanse luchtmacht. Vier van hen zouden sneuvelen.²⁷

Het einde van KMA-Bandoeng

Ik denk dat wij die samen opgroeiden in Indië, zonder uitzondering (...) Nederlands Oost-Indië als ons eigen land beschouwden. (...). Wij zagen het als onze taak om ons recht op dat land te verdedigen en onze toekomst te beveiligen. (...). We namen automatisch aan dat ons belang samenviel met het belang van de Indonesiërs", aldus een brief van ir. H.J. Saaltink, ex-cadet genie jongste jaar, dd 19-3-2002.

De dag na de rampzalige Slag op de Java Zee ontving de directeur van de KMA-Bandoeng, overste Van Altena, opdracht van de inspecteur der Infanterie zich met de Garoetse rest van het cadettencorps naar Lembang - een tiental kilometers noord van Bandoeng - te begeven. Hier diende hij met de cursisten van het CORO en vijfhonderd inheemse recruten van het 3^e Depot Infanterie uit Gombong een gevechtseenheid te formeren onder hoger bevel van de commandant van de Groep Bandoeng. Van Altena beschikte daarbij niet over een staf - buiten zijn luitenant-adjutant - had geen verbindingen behalve de

open PTT-lijn naar zijn hogere commandant, geen arts of hospitaalsoldaten, zelfs geen stafkaart buiten één autowegenkaart van de Nederlands-Indische Automobiellclub. De transportmiddelen waarover werd beschikt, waren gevorderde personenauto's, bestuurd door cadetten, en vier motorfietsen, persoonlijk eigendom van cadetten. De cadetten werden ingedeeld in twee secties deel uitmakend van een compagnie onder kapitein Paardekooper. De cadetten van de Militaire Administratie volgden een andere bestemming bij parate eenheden. Vanaf 5 maart, bij het naderen van de vijand die via de Tjilaterpas en Lembang door zou stoten naar Bandoeng, waren de jongstejaars cadetten en de CORO-sergeanten onafgebroken in touw, overdag onder zware luchtaanvallen. Op 6 maart hield de Compagnie-Paardekooper stand in de voorste lijn ondanks zware verliezen. Het waren niet alleen dagen zonder rust, maar ook vrijwel zonder aanvoer van eten en drinken. Laat in de namiddag van 7 maart 1942 kwam de opdracht de strijd te staken. De reactie van de cadetten was er een van diepe teleurstelling.²⁸ Tijdens de beproevingen in krijgsgevangenschap zouden achttien van hen - onder wie één luitenant van het oudste jaar - het leven laten. Met de capitulatie van het KNIL hield de KMA-Bandoeng op te bestaan.

De KMA-Bandoeng heeft drie promotiejaren gekend: het oudste, het tweede en het jongste jaar. De onderlinge band tussen beide laatstgenoemde jaren, die tezamen geruime tijd het nieuwe gebouw aan de Houtmanstraat bevolkten, was

72

Afb. 7 KMA-Bandoeng 1940-1942. (Collectie kolonel b.d. C.A. Heshusius)

Afb. 8 Het cadettenbal. (Collectie mevr. A.J. Heshusius - Van der Kam)

uiteraard het hechtst. Dit mag blijken uit een ontboezeming van een ex-cadet van het tweede jaar:

Wat mij het meest heeft geraakt is, dat de oorlog en de kamptijd de onderlinge band tussen de cadetten van het tweede en jongste jaar heel sterk heeft verstevigd en een vriendschap heeft doen ontstaan voor het leven.²⁹

De Indonesische cadetten van KMA-Bandoeng

De sfeer was goed. Ons nationalisme werd geïnspireerd door het Nederlands nationalisme. Als er gezongen werd "t is plicht, dat ied're jongen aan d'onafhankelijkheid van zijn geliefde Vaderland zijn beste krachten wijdt", dan zei ook ons dat iets. Maar wij beseften dat wij Indonesiërs waren en wilden dat het ook voor ons zou opgaan. Dat was de ambiguïteit van die periode!, uit een interview met T.B. Simatupang te Jakarta dd 3 november 1988.

Het tweede en jongste jaar tezamen telden 22 inheemse cadetten, onder wie 4 van Chinese landaard. Van hen werden tijdens de Japanse bezetting twee cadetten-brigadier geëxecuteerd en verdronk een cadet-vaandrig bij de Junyu Maru-ramp. Trouw aan het KNIL zouden - na de Japanse capitulatie - vijf mogelijk zes cadetten blijven, onder wie drie Chinezen, dertien gingen over naar de strijdkrachten van de *Republik*.³⁰

De onderlinge band tussen de cadetten - Nederlands en inheems - en die met de leraren was uitstekend. Voor de cadetten, die elkaar vaak al vanaf de schoolbanken kenden, maakte het verschil in landaard weinig uit, men was gelijken onder elkaar. Natuurlijk waren er verschillen, die voortsporen uit de verschillende culturen waaruit men stamde. Zo vond ex-cadet-vaandrig Askari, zoon van de adjudant-onderofficier der Artillerie KNIL R.A. Kartapranata:

*Bij feesten kwamen de Indonesiërs zonder meisjes. Wij keken altijd hoe de dansende paren zich gedroegen. Dat was naar onze mening wel een beetje raar. Vooral dat vrije gedrag van getrouwde mensen vonden wij vreemd.*³¹

Hoe was het gesteld met de nationalistische instelling van de inheemse cadetten? Vooropgesteld kan worden, dat bij de jongeren van Chinese afkomst geen sprake was van enige affiniteit met het Indonesisch nationalisme. Zij waren a-politiek ingesteld en zoals de ex-cadet-vaandrig Liem H.O. King in het uitdrukte: *De Chinees dacht materialistisch, hij wilde zaken doen*. De Batakse cadetten A.H. Nasution en T.B. Simatupang daarentegen waren duidelijk wel politiek geïnteresseerd en nationalistisch gezind. Zij zochten geen militaire carrière, maar waren zich bewust, dat ze zich in het militaire vak moesten bekwamen om zo onze bijdrage te kunnen leveren als de gelegenheid van onafhankelijkheid zich zou voordoen.³² Met anderen durfden zij daar niet over te praten. Ook niet met hun goede vriend cadet A.E. Kawilarang, want diens vader was majoor van het KNIL. Evenmin bijvoorbeeld met een andere jaargenoot M.R. Kartakoesoema, wiens vader bestuursambtenaar was. Alhoewel door cadetten als Kawilarang en Askari - zoons van KNIL-militairen - over Indonesische onafhankelijkheid niet werd nagedacht, begon bij anderen de gedachte aan grotere zelfstandigheid in de toekomst wel post te vatten. Een gedachte die bij voorbeeld op de Bandoengse hbs, waar de Indonesische hbs-vereniging *Spes Patriae* in 1931 was opgericht, steun kreeg van directeur W.F. Gisolf. Zoals de oud-leerling, ex-KMA-Breda-officier R. Didi Kartasmita zich herinnerde: *We hadden de beste bedoelingen hier in de toekomst een onafhankelijke staat te creëren, in samenwerking met het Nederlandse Koninkrijk*. Voor het gros der KMA-cadetten ontloek de gedachte dit ook zonder medewerking van Nederlandse zijde na te streven, pas tijdens de Japanse bezetting. De cadetten van de KMA-Bandoeng die overgingen naar de TNI, zouden in de Indonesische vrijheidsstrijd een uitermate belangrijke rol spelen.³³

Naschrift

De sfeer na de bezetting van Nederland en de sterk toegenomen Japanse dreiging werkten in de hand dat zij die zich voor een officiersopleiding aanmeldden, zich met extra enthousiasme in opleiding begaven en door hun Europese omgeving ook extra werden gewaardeerd. Ook het slechte nieuws over het verloop van de oorlog was voor de cadetten aansporing tot nog meer inspanning. De opleiding in het 'eigen Indië', de zware oefeningen - incidenteel na terugkeer in het garnizoen opgevangen door de stafmuziek van het XVe Bataljon Infanterie voor een mars door de stad - het fraaie uitgaanstenuw waar ook 'de meisjes' niet ongevoelig voor waren, droegen bij tot een hoog moreel. Kundige, uitstekend gemotiveerde docenten hadden bijna vaderlijke zorg voor hun cadetten zowel vóór 8 maart 1942 als daarna in krijgsgevangenschap.³⁴ Ook de intensieve opleiding, onderbroken door momenten van ontspanning, wekten korpsgeest, saamhorigheid en zelfvertrouwen op. Er zou een zwaar beroep op worden gedaan in de volgende jaren van beproeving.

De strijd in Indië in 1942 werd verloren, maar de jonge officieren en cadetten opgeleid aan de KMA-Bandoeng hebben - evenals de aspirant-reserve-officieren van het CORO - blijk gegeven van voorbeeldige inzet. KMA-Breda heeft reden bij de terugblik op haar 175-jarige geschiedenis, ook de herdenking van haar tijdelijk naar Indië overgebracht vervangend instituut, de KMA-Bandoeng, in ere te houden.³⁵

Literatuur en bronnen

- Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
- Ministerie van Koloniën 1940-1945
- Ministerie van Defensie 1940-1945

Brieven en interviews

- Brieven van luitenant-kolonel b.d. J. Boom, kolonel b.d. C.A. Heshusius, luitenant-kolonel b.d. F.F. Hubeler, majoor b.d. J.M. Koster, kolonel b.d. H.W. Neidig, luitenant-kolonel b.d. J.R.J. Rugebregt, eerste luitenant b.d. ir. H.J. Saaltink en gesprek met wijlen luitenant-kolonel H.E.W. Kerdijk.
- Interviews met generaal b.d. TNI H. A.H. Nasution dd 2-11-1988, luitenant-generaal TNI T.B. Simatupang dd 3-11-1988, kolonel b.d. TNI A.E. Kawilarang dd 10-11-1988 en luitenant-generaal b.d. TNI Askari dd 10-11-1988 te Jakarta, met generaal-majoor b.d. TNI Didi Kartasasmita dd 7-11-1988 te Kebajoran en met eerste luitenant b.d. KNIL Liem H.O. King In te Amstelveen dd 5-4-1988.

Literatuur

- Bouman, B., *Van Driekleur tot Rood-Wit: de Indonesische officieren uit het KNIL, 1900-1950* ('s-Gravenhage 1995).
- Brabänder, W.H., J.M. Koster, H.W. Neidig, J.R.J. Rugebregt, J.D.G. Crama, *Officiersopleidingen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger in Nederlands-Indië, 1936-1950* (Aerdenhout 1990).
- Burgman, A.L., J.B. Kandou, H.W. Neidig, R.A. Peter, E. van 't Sant, *De reserve-officiersopleiding CORO 1941-1942* (Rijswijk 1991).
- Bussemaker, H.Th., *Paradise in peril: Western colonial power and Japanese expansion in South-East Asia, 1905-1941* (Amsterdam 2001).
- Voskuil, R.P.G.A., C.A. Heshusius, K.A. van der Hucht, V.F.L. Vollé, H.G. Spanjaard, *Bandoeng: beeld van een stad* (Purmerend 1996).

Noten

- 1 Telegram van de gouverneur-generaal aan de minister van Koloniën te Londen dd 21 september 1940, ARA, Ministerie van Koloniën Londen 1940-1945, inv.nr. 1025.
- 2 ARA, MK Londen 1940-1945, inv.nr. 1024. ARA, Min Def Londen, inv.nr. 97.
- 3 Bussemaker, *Paradise in peril*, 309.
- 4 Bussemaker, *Paradise in peril*, 308-324, 612-688. In 1940/1941 tekende het gevaar zich nog duidelijker af toen het Japanse leger in Zuid-China in september 1940 de grens met Frans Indochina overschreed en troepen bij Haiphong aan wal zette; 23 juli 1941 werd ook Zuid-Indochina bezet. Op 27 september 1940 had Japan te Berlijn het Drie Mogendheden Verdrag

- met Duitsland en Italië gesloten. De economische onderhandelingen in Indië met Japan, die 12 september 1940 waren begonnen, liepen op niets uit en werden 17 juni 1941 beëindigd.
- 5 Bouman, *Driekleur*, 14, 25-28, 53. In de negentiende eeuw had Indië wel officiersopleidingen gekend - zoals de Kadettenschool te Semarang (1818-1826) en de Militaire School (1852-1896), naast de officiersopleidingen bij de eigen korpsen vóór 1852 - doch deze waren niet bestemd voor inheemsen. In 1907 opende aan de Militaire School in Meester Cornelis het *Instituut der inlandse officieren bij de landmacht in Nederlands-Indië* zijn poorten. De belangstelling van inheemse zijde was gering; voornamelijk reden was het gemis aan gelijkstelling met Europese officieren (eindrang inlands kapitein en te lage bezoldiging). De opleiding leverde slechts dertien inlandse officieren af gedurende haar bestaan (1907-1914). Vanaf 1918 gingen inheemse aspirant-officieren naar de KMA-Breda voor hun opleiding.
  - 6 Bouman, *Driekleur*, 121.
  - 7 Een niet onaanzienlijk deel van de Brits-indische troepen dat op Malakka en in Singapore in Japanse krijgsgevangenschap was geraakt en gescheiden werd van het Britse kader, bleef niet loyaal. Het streed aan Japanse zijde in het *Indian National Army* van Chandra Bose.
  - 8 Het aantal KMA-Breda-cadetten voor het Indische leger werd aanzienlijk opgevoerd van 79 in 1935 tot 201 in 1939.
  - 9 Burgman, *CORO 1941/1942*, 2/10. Bouman, *Driekleur*, 123. In 1917 werd in Nederlands-Indië de dienstplicht voor onderdanen van Nederlandse nationaliteit ingevoerd. De benoeming tot reserveofficier van inheemsen die daartoe een verzoek indienden, was wel mogelijk op grond van het Reservebesluit (artikel 6 Ind. Stbl. 1923 nr.518).
  - 10 Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 66. Met de cursussen 1936/1937 tot en met 1940/1941 leverde het CORO 133 aspirant-beroepsofficieren af aan de KMA en circa 150 reserve-luitenanten en militie-vaandrigs. Niet meegeteld de verdere opleiding van de circa 150 militie-sergeanten/-wachtmeesters van de CORO-lichting 1941/1942 en van de officiersklassen van de Inheemse Militie, waaraan een eind kwam door de Japanse landingen op Java. Wel zou deze laatste CORO-lichting nauw betrokken worden bij de gevechten noord van Bandoeng.
  - 11 Bouman, *Driekleur*, 125, Bijvoegsels 4 en 6 bij Bijlage X. Het aantal voor de CORO-cursus 1940/1941 onder de wapenen geroepen inheemse aspiranten bedroeg tenminste 26. Hiervan gingen elf als cadet-sergeant naar de KMA, werden vijf ingedeeld als militie-vaandrig (CORO) en één als Kort Verband militie-vaandrig (CORO). Het aantal inheemse cursisten van de CORO-cursus 1941/1942 bedroeg tenminste acht.
  - 12 Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 38, 42, 52-55. Burgman, *CORO 1941-1942*, 2/12, 3/22-3/31. In de tweede periode werden voorts fysieke vaardigheden, wapenkennis en schietvaardigheid vergroot (schietoefeningen in het infanterie-schietbivak Tjipat met karabijn-mitrailleur, pistool M11 en handgranaatwerpen). Sectie- en compagniesexercitie werden beoefend. De in alle drie perioden voortgezette lessen tropenhygiëne, preventieve maatregelen te veld en inzicht in de meest voorkomende infectieziekten zouden goed van pas komen tijdens krijgsgevangenschap.
  - 13 Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 44-46, 55-62. Burgman, *CORO 1941-1942*, 2/12, 3/31-4/44. In de derde periode werd de kennis uit vorige perioden verdiept. Bij meerdaagse oefeningen werd de marsvaardigheid wederom opgevoerd. Nieuwe vakken waren pionieren, straf- en tuchtrecht. Er werd enige instructie gegeven in de organisatie van het regiment

- infanterie en tactiek der verbonden wapens. Bij twee schietseries werd geschoten met karabijnmitrailleur, pistoolmitrailleur en werd handgranaatwerpen beoefend. Ook het Voorschrift Politiek Positionele Taak van het Leger (VPTL) ontbrak niet op het lesrooster.
- 14 Brief luitenant-kolonel F.F. Hubeler dd 10-3-2002. Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 46-49, 59-62. Naast motortechniek stond ook motorfietsrijden op het programma, stellingverkenning werd namelijk op Harley Davidson motoren uitgevoerd.
- 15 Het tweede jaar werd versterkt met twee cadetten-sergeant van KMA-Breda, P.J. de Jager en M.H. Mesdag, die het bezette Nederland waren ontvlucht.
- 16 Brief kolonel b.d. C.A. Heshusius dd 22-3-2002.
- 17 Brief luitenant-kolonel J.R.J. Rugebregt dd 12-3-2002. Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 73, 74, 167. Tot de vakken van het studiejaar 1940/1941 behoorden tactiek, strategie en krijgsgeschiedenis, wiskunde en geodesie, pionier- en versterkingskunst, militair straf- en tuchtrecht, gasdienst, maleise taal, Arabisch schrift lezen en schrijven, militaire aardrijkskunde, militaire gezondheidsleer, psychologie, schermen, atletiek en sport.
- 18 Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 77.
- 19 Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 91. Tot de zeer geapprecieerde docenten behoorde luitenant-kolonel b.d. J.T. Horstink (Topografische Dienst), die geodesie, land- en volkenkunde en Maleis doceerde. Generaal-majoor titulair b.d. dr. P. van Hulstijn doceerde militair straf- en tuchtrecht. De uitstekende docent militaire gezondheidsleer kapitein-arts M.M. Hilfman, behalve onderdeelarts van het Depot Bataljon ook KMA-arts, had geregeld dat iedere ochtend twee ouderejaars-infanterie cadetten het ziekenrapport bijwoonden om ervaring op te doen voor het geval zij later op een buitenpost eerste hulp zouden moeten verlenen.
- 20 Brief kolonel b.d. C.A. Heshusius dd 22-3-2002. Het aantal cavalerie-cadetten was gering. Voor het 'hulpwapen' der cavalerie - vier eskadrons te paard - werden in 1936 in Engeland twaalf pantserauto's van het type Alvis-Straussler besteld. In het kader van de modernisering van het KNIL werden na langdurige proefnemingen in Engeland tanks - 'vechtwagens' genoemd - van het type Vickers-Carden Lloyd besteld. Ze waren slechts uitgerust met een Vickers mitrailleur en werden ingedeeld bij de infanterie. In 1940 waren er 24 stuks binnengedruppeld toen de KNIL-bestelling werd geannuleerd. De vijfhonderd Amerikaanse tanks die daarna werden besteld, zouden nooit worden afgeleverd.
- 21 Brief lkol b.d. F.F. Hubeler dd 10-3-2002 en gesprek met wijlen lkol b.d. H.E.W. Kerdijk dd 16-4-2002. Ook de 10,5 cm luchtdoel werd behandeld. Eénmaal per week ging het tweede jaar naar het DMA voor paardrijden en voortgezette opleiding motorrijden. Tot de exacte vakken behoorden hogere wiskunde en digitale rekenmethodieken.
- 22 Het vaandel bleef gedurende de Japanse bezetting verborgen en werd na de oorlog plichtig aan het Bredase cadettencorps overhandigd.
- 23 Brief eerste luitenant b.d. ir. H.J. Saaltink.
- 24 In november 1946 vestigde de School Reserve-Officieren Infanterie zich in het complex. Ook de staf van het Directoraat Centrale Opleidingen streek er neer.
- 25 Brief lkol b.d. F.F. Hubeler dd 10-3-2002. De IIe Afdeling bestond uit: Eén batterij à vier stukken 10,5 cm plus vierling-mitrailleurs 12,7 cm, voorzien van een centraal vuurleidingstoestel (Berkog-Nederland) en in vaste opstelling. Daarnaast had de afdeling twee batterijen van resp. 8 en 4 cm. De batterij waarbij kornet Hubeler als batterijofficier was

- ingedeeld, haalde drie bommenwerpers en twee 'Navy O (zero)' jachtvliegtuigen neer in het tijdvak vóór de Japanse landingen.
- 26 Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 103. Brief lkol F.F. Hubeler dd 7-5-2002.
- 27 Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 120-127.
- 28 Brief majoor b.d. J.M. Koster dd 16-3-2002. Brabänder, *Officiersopleidingen KNIL*, 160-166. Burgman, *CORO 1941/1942*, 6/49-6/70, 1-81/1-83. Negen sergeanten-CORO sneuvelden 6 maart 1942, vijf werden ernstig gewond. Onbevestigde berichten spraken van 112 gesneuvelden onder de inheemse recruten van het 3e Depot Infanterie.
- 29 Brief luitenant-kolonel J. Boom dd 26-2-2002. Brief majoor J.M. Koster dd 16-3-2002. Cadetvaandrig Boom was in krijgsgevangenschap op diverse locaties voorman van de cadetten van het jongste jaar.
- 30 Over het lot van de pro-Nederlands ingestelde cadet-brigadier Mas Soeprio bestaat helaas tot op heden geen duidelijkheid.
- 31 Gesprek met luitenant-generaal b.d. TNI Askari op 10-11-1988 te Jakarta.
- 32 Aldus een uitspraak van generaal b.d. TNI Nasution. Luitenant-generaal b.d. TNI Simatupang verwoordde het tijdens het interview dd 3-11-1988 aldus: *Voor ons was het doel niet om militaire carrière te maken, zoals de vorige generatie dat deed, maar om in een nieuwe tijd een bijdrage te leveren aan onze vrijheidsovertuiging.*
- 33 Bouman, *Driekleur*, 132-146, 209-311.
- 34 Brief eerste luitenant KNIL b.d. ir. H.J. Saaltink dd 19-3-2002.
- 35 Voor dit artikel heb ik overvloedig gebruikgemaakt van de bestaande geschiedschrijving over KMA-Bandoeng en Corps Opleiding Reserve-Officieren. Ik ben mijn 'Indische vrienden' die ik om enige aanvullende informatie vroeg, zeer erkentelijk voor de prompte en hartelijke respons.

Afb. 1 KNIL-luitenants van promotie 1940 stappen op 11 november 1945 te Sidney over van de Stirling Castle op de Moreton Bay. Op de trap van beneden naar boven: Gerding, Poublon, Meer, de Geus, van Leer, Meijer en S.H.L. Westra. (Uit het fotoarchief SMG (thans IMG) Den Haag)

Bob Cats

De geschiedenis van de KNIL-cadetten KMA te Breda, promoties 1940, 1941 en 1942

81

Begin 1946 arriveerden in Indië de laatste jaargangen beroepsofficieren van het KNIL, opgeleid aan de KMA te Breda. Zij hadden de Tweede Wereldoorlog in Europa doorgebracht en hun opleiding was bepaald niet verlopen zoals zij hadden gedacht.

Hoe die stormachtige jaren voor hen verliepen beschrijft onderstaand artikel van majoor b.d. B.C. Cats (1928), beheerder van de Historische Verzameling Intendance Bussum en vrijwilliger in het Legermuseum.

Op de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda werden vóór de Tweede Wereldoorlog behalve beroepsofficieren voor het leger hier te lande - zoals de Koninklijke Landmacht (KL) toen werd aangeduid - ook beroepsofficieren voor het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) opgeleid. Voor de KL-cadetten vond het eerste opleidingsjaar plaats op diverse scholen voor reserveofficieren, waarna het tweede en derde studiejaar op de KMA werd doorgebracht. Voor de KNIL-cadetten, voor een deel jongelui die rechtstreeks uit Indië kwamen, begon het eerste studiejaar meteen op de KMA, mede omdat zij in andere vakken werden onderwezen, zoals land- en volkenkunde van de Indische Archipel, Maleise taal, Indische landsverdediging en kennis van de politionele taak van het KNIL.

82

In die dagen bestond het Korps Cadetten uit twee compagnieën, namelijk de Eerste Cadettencompagnie-KL en de Tweede Cadettencompagnie-KNIL. Weliswaar behoorde elke cadet in de eerste plaats tot het Korps, maar de KNIL-cadetten vormden toch een wat aparte groep. Zij voelden zich opgenomen in de gemeenschap van een beroepsleger dat zich tijdens de pacificatie van Indië met roem had overladen. De KL-cadetten gingen behoren tot een leger van dienstplichtigen dat nauwelijks avontuur bood. Op de platgetreden garnizoensoefenterreinen sprongen de mitrailleurs vanzelf van de karren, omdat

Afb. 2 (links) Een groep van 23 KNIL-luitenants promotie 1940 in het krijgsgevangenkamp Stanislaw, Polen. In het midden kap-KNIL Nouwens die leraar op KMA was. De luitenants die reeds in 1940 in krijgsgevangenschap gingen, dragen het Britse battledress, aangezien hun vooroorlogse uniform reeds versleten was. (Collectie B.C. Cats)

Afb. 3 Cadet-vaandrig Jans en cadet-sergeant Makatita in het vooroorlogse grijze uniform met cadettenlissen op de kraag. (Makatita werd in 1943 door de Duitsers gefusilleerd). Uit: B. Bouman Van Driekleur tot Rood-Wit, Indonesische officieren uit het KNIL 1900-1950 (Den Haag 1995) 150.

83

ze al sinds de Eerste Wereldoorlog hun plaatsje wisten. De KNIL-cadetten dachten aan bivaks in de buitengewesten, kampvuren om de evenaar, verre landen en vreemde volken. Eenmaal deel uit te mogen maken van het beroemde Korps Marechaussee was een hartewens.¹

Toen de Duitsers op 10 mei 1940 ons land binnenvielen waren er 243 cadetten voor het KNIL op de KMA in opleiding te weten: 71 derdejaars (aanvang studie 1937), 75 tweedejaars (aanvang studie 1938) en 97 eerstejaars (aanvang studie 1939), waarvan de eindexamens en promoties normaliter respectievelijk in 1940, 1941 en 1942 zouden plaatsvinden.² Op 15 juli 1940 werd ons leger echter door de Duitsers ontbonden. Hoewel er geen examens werden afgenomen bevorderde generaal-majoor N.T. Carstens, die door de Duitsers was belast met de demobilisatie van het Nederlandse leger, de derdejaars cadetten tot tweede

luitenant. Omdat hieraan geen Koninklijk Besluit te pas was gekomen, kregen de officieren van de promotie 1940 weldra de bijnaam van de kassian-luitenants ('luitenant uit medelijden'). De tweedejaars waren inmiddels cadet-vaandrig en de eerstejaars cadet-sergeant geworden. Vervolgens kregen de cadetten min of meer het advies de erewoordverklaring te tekenen, in welk geval zij huiswaarts werden gezonden.³

Veel cadetten gingen studeren, onder andere aan de TH Delft, de Landbouwhogeschool te Wageningen of de Politie-school. Op 15 mei 1941 moesten zij zich voor controle door de Duitsers weer in de kazernes melden, doch zij werden na afloop naar huis gestuurd. Op 15 mei 1942 dienden alle beroepsofficieren en cadetten zich andermaal in een aantal kazernes te melden. Nu werden zij niet naar huis gezonden maar afgevoerd in krijgsgevangenschap naar Langwasser (Duitsland), later naar Stanislaw (Polen) en nog later naar Neu-Brandenburg bij Berlijn. Op 30 april 1945 werden zij daar door de Russen bevrijd

84

Afb. 4 Olaf Westra (promotie 1940) in het uniform van een tweede luitenant (untersturmführer) van het Freiwilligen Legion Nederlande. Lft: Jan Vincx en Victor Schotanius, *De Nederlandse vrijwilligers in Europese krijgsdienst 1940-1945* (Herentals België 1988) 368.

en op 28 mei waren ze terug in Nederland waarna ze voorlopig met verlof werden gezonden. Begin augustus moesten de KNIL-luitenants en cadetten (dus de promoties 1940, 1941 en 1942) zich in de Alexanderkazerne in Den Haag op last van het Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen⁴, waar het KNIL onder ressorteerde, melden. Zij kregen te horen dat zij per eerstmogelijke verscheping via Engeland naar Australië zouden worden gezonden teneinde aldaar bij het vrije KNIL te worden ingedeeld, een en ander ter voorbereiding van de bevrijding van Indië van de Japanse bezetters.

Inmiddels waren de gelederen uitgedund. Een aantal luitenants en cadetten had de kans gezien uit bezet Nederland of Duitse krijgsgevangenschap te ontsnappen. Sommigen van hen vochten reeds in Zuidoost-Azië waarbij twee van hen waren gesneuveld in de strijd tegen de Japanners. Enige KNIL-luitenants of cadetten waren omgekomen tijdens hun ontsnappingspogingen naar Engeland, dan wel door de Duitsers gepakt en gefusilleerd. Vijf waren overleden in gevangenschap. Een klein aantal was tijdens de bezetting in Duitse dienst getreden, waarvan één van hen aan het Oostfront was gesneuveld en één door het verzet was geliquideerd.⁵

Op 13 augustus 1945 vertrok een groep van 160 luitenants en cadetten, geuniformeerd in het Britse battledress⁶ met trucks vanaf het Binnenhof in Den Haag naar een geallieerd transitcamp in Oostende. Enkelen die zieken- of buitengewoon verlof hadden volgden later. In totaal zouden van de oorspronkelijke 243 KNIL-cadetten van wat hadden moeten worden de promoties 1940, 1941 en 1942, 194 man (respectievelijk 52, 58 en 84) Indië bereiken, de tijdens de bezetting ontsnapt meegerekend.

In Den Haag was het Europa-detachement KNIL, zoals de groep werd aangeduid, uitgebreid met een groep KNIL-officieren die vóór de oorlog als leraar op de KMA of Hogere Krijgsschool waren geplaatst, dan wel leerling waren geweest op de HKS en ook allen in Duitse krijgsgevangenschap verbleven. In Oostende werd kennis gemaakt met de gigantische geallieerde organisatie voor vervoer van troepen heen en weer over het Britse Kanaal. Na een maaltijd en het verstrekken van sigaretten (!) werd nog dezelfde dag ingescheept op een landingschip van de Royal Navy die het detachement veilig door de mijnevelden naar Engeland moest voeren. Na aankomst te Dover werden de mannen met legertrucks en een voor Nederlandse begrippen luxe Engelse personentrein naar Malvern Wells in het graafschap Worchestershire gebracht, waar ze in de namiddag van 14 augustus 1945 aankwamen. In Malvern Wells had het Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen (MINOG) een leegstaand Amerikaans hospitaalkamp - bekend als het *Woodfarmcamp* - gehuurd teneinde als transitcamp te dienen voor doorzending van vrijwilligers die in Australië bij het KNIL zouden worden gevoegd en aldaar opgeleid voor deelname aan de bevrijding van Nederlands-Indië.⁷

Inmiddels waren in de periode 25 juli - 10 augustus in vier transporten ruim 1200

85

oorlogsvrijwilligers van het Gezagsbataljon Indië (GBI) gearriveerd, jongelui die een kort dienstverband bij het KNIL zouden aangaan.⁸ Een GBI stond onder bevel van majoor-cavalerie-KNIL E. Steenhouwer, die vóór de oorlog leraar op de HK5 was geweest. Tevens arriveerde een detachement van 400 man Luchtstrijdkrachten (LSK) ter aanvulling van de Militaire Luchtvaart-KNIL in Australië, 600 gemilitariseerde burgers van het Binnenlands Bestuur dat tijdens de oorlog in Australië was omgedoopt tot Netherlands Indies Civil Administration (NICA) en 42 dames bestemd voor het Vrouwenkorps-KNIL dat in 1944 in Australië was opgericht.⁹

In het Woodfarmcamp vernamen de bewoners op 15 augustus van de onverwachte overgave van Japan als gevolg van de atoombommen op Hiroshima (6 augustus) en Nagasaki (9 augustus). Nu ontstonden de wildste speculaties over de bestemming van het Europadetachment. De KNIL-officieren en -cadetten wilden zo spoedig mogelijk naar Indië waar hun familie verbleef en over wiens lot zij in onwetendheid verkeerden. Dit was echter onmogelijk, omdat de Nederlandse regering niet over eigen scheepsruimte beschikte en diende te wachten tot uit de geallieerde shippingpool een troepenschip ter beschikking kwam.

Uiteindelijk moest zeven weken op het beschikbaar komen van scheepsruimte worden gewacht. De Cadettencompagnie onder bevel van kapitein-infanterie-KNIL F.M.F. Claassen werd voor instructiedoeleinden ter beschikking gesteld van het GBI en de LSK en vulde de tijd met lessen Indische Land- en volkenkunde, Maleise taal, marsoefeningen en exercitie. Dit laatste echter ongewapend, omdat de wapens pas in Australië uit aldaar aangelegde KNIL-voorraden zouden worden verstrekt. In Engeland werd de beschikking van generaal-majoor Carstens van 15 juli 1940 betreffende de aanstelling van promotie 1940 tot tweede luitenant ingetrokken en met terugwerkende kracht van 8 juni 1940 vervangen door een Indisch Gouvernementsbesluit. Hierop vond op 31 augustus 1945, op Koninginnedag, de beëdiging plaats van 39 KNIL-luitenants. Gezien de plaats en tijd konden er geen familieleden bij deze beëdiging aanwezig zijn en de jonge KNIL-officieren die in 1937 hun studie aan de KMA aanvingen zullen indertijd beslist een andere gedachte hebben gehad over dit belangrijke moment in het leven van een beroepsmilitair. Er is een verslag met foto's in de plaatselijke krant *The Malvern Gazette* bewaard gebleven. Gedurende de maand september hielden luitenants en cadetten zich, zoals vermeld, bezig met het geven van instructie aan GBI en LSK in en om het

Afb. 5. Beëdiging van de tweede luitenant KNIL Schrek van de promotie 1940 te Malvern Wells Engeland. Bij afwezigheid van een vaandel is een Nederlandse vlag gebruikt, hier gehanteerd door cadet-sergeant Buzink (Let op de cadettenlissen op de kraag van zijn battledress). (Collectie R.C. Cats)

88

Afb. 6 De *Malvern Gazette* van 9 september 1945 deed verslag van de beëdiging van 39 tweede luitenant-KNIL van de promotie 1940. (Collectie B.C. Cats)

Afb. 7 Het Britse passagierschip *Stirling Castle* van de *Union Castle Line*, in 1936 in gebruik genomen, bood plaats aan 736 passagiers. Als troepentransportschip kon het 6.000 man vervoeren. (Collectie A.G. Westendorp te Nunspeet)

Woodfarmcamp en er werd zelfs tijd gevonden om de plaatselijke bevolking te helpen met de hopoogst. Ook ontstond er goed contact met het Engels schoon wat resulteerde in enige huwelijken met Britse dames, die later met de handschoen plaatsvonden. Er sloten zich nog enige cadetten-laatskomers bij het detachement aan.

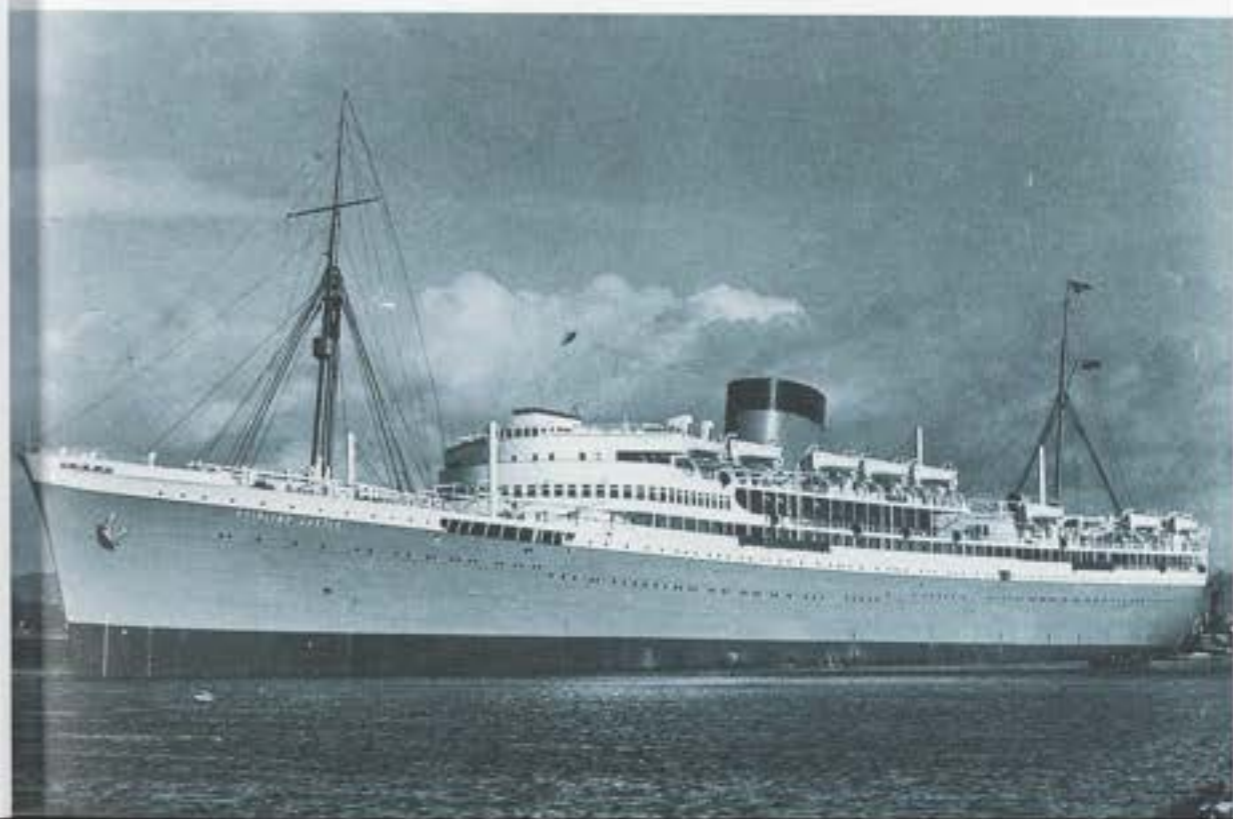
Eind september kwam het bericht dat nu spoedig scheep zou worden gegaan. Op 3 oktober vertrokken de bijna 2.400 Nederlandse bewoners van *Woodfarmcamp* met vier treinen naar Liverpool waar werd ingescheept op het Britse troepenschip *Stirling Castle* met reeds aan boord 3.000 Australische militairen voor repatriëring naar het thuisland.

De bestemming voor het Europa-detachement KNIL was voorlopig ook Australië. In Brisbane had het uitgeweken Nederlands-Indische Gouvernement in een voormalig Amerikaans complex genaamd *Camp Columbia* een onderkomen gevonden. Daarnaast waren een tweetal Australische militaire kampen, het *Darley Camp* en het *Victoria Camp*, voor opleiding van nieuwe KNIL-troepen ingericht. Hier zouden deze troepen worden geoefend en geformeerd om samen met de geallieerden deel te nemen aan de bevrijding van Nederlands-Indië. De afwijzende houding van de Australische regering na de Japanse

capitulatie zou hier echter een streep doorhalen.

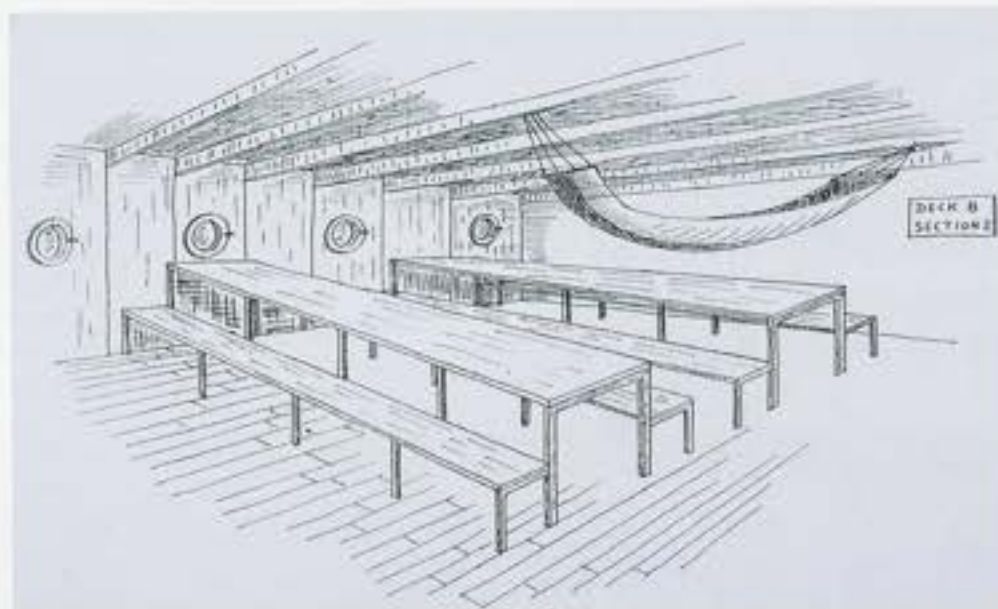
Op 4 oktober vertrok de *Stirling Castle* uit Liverpool naar de Middellandse Zee, op 12 oktober was de aankomst te Port Said waar wederom Australische troepen aan boord gingen, om via de Indische Oceaan op 29 oktober in Freemantle, de haven van Perth aan de Australische westkust, te arriveren. Op 30 oktober werd doorgestoomd naar Sidney waar op 4 november werd aangemeerd aan de Woolloomoolloo-kade. Zoals gezegd was de aanvankelijke Australische medewerking omgeslagen in tegenwerking. De machtige Australische transportvakbonden - die communistisch georiënteerd waren - hadden zich solidair met de inmiddels uitgeroepen Republiek Indonesia verklaard en boycotten het transport van Nederlands-Indische troepen en goederen. Australische demonstranten hadden zich op de kade verzameld en beletten met geweld de ontschepping van de Nederlanders. Vanaf het schip lieten GBI en LSK zich niet onbetuigd, zetten de brandspuit op de demonstranten en er ontstonden rellen die de Australische pers haalden. Er vond koortsachtig overleg plaats tussen de Nederlands-Indische en Australische regering, doch de Australiërs wilden geen Nederlands-Indische troepen meer op hun grondgebied toelaten. Alle Nederlandse voorzieningen in *Camp Columbia*, *Darley Camp* en *Victoria Camp* ten spijt moest het Europa-detachement KNIL, GBI, LSK, NICA-personeel en VK-KNIL doorreizen. Met moeite kon een kleiner schip, de *Moreton Bay*, gecharterd worden waarop de Nederlanders op 11 november overstapten. Het Australische deel van de bemanning van de *Moreton Bay* ging echter in

89

staking zodat bepaalde taken op het schip moesten worden verricht door Nederlandse militairen. Toen men wilde vertrekken bleek door de Australiërs een stalen net over de schroef van de *Moreton Bay* te zijn gelegd, zodat deze bij het proefdraaien vastliep. Duikers dienden het net te verwijderen waarna op 12 november uit Sidney kon worden vertrokken richting Java. Na een tocht via de Javazee bleek echter in Batavia niet aan land te kunnen worden gegaan, aangezien de Britten geen Nederlandse troepen op Java toelieten. Via Singapore op 25 november, arriveerde men op 26 november op de rede van Penang-Malakka en kon worden ontscheept. Na 54 dagen aan boord van troepenschepen hadden de promoties 1940, 1941 en 1942 dus eindelijk Zuid-Oost-Azië, maar niet de eindbestemming - Nederlands-Indië - bereikt. Opnieuw waren zij op weg naar hun bestemming - nu letterlijk en figuurlijk - gestrand, ditmaal wel op een van de meest exotische stranden in het verre oosten, het *Greenlane Camp* te Penang.

Malakka was inmiddels de wachtkamer voor Indië geworden. Reeds werden acht uit Nederland gezonden OVW-bataljons hier door de Britten opgehouden en in Singapore en omgeving verbleven veel ex-krijgsgevangenen van het KNIL in afwachting van gezinshereniging in Indië. Ook zij werden niet toegelaten. Tijdens een inspectiebezoek van enige hoge KNIL-officieren vielen de cadetten bij KNIL-kolonel S. de Waal, de latere commandant B-divisie, op door hun kranige houding en hij besloot hen met MP-diensten te Singapore te belasten. De ex-krijgsgevangenen, die tevergeefs uitzagen naar terugkeer naar hun gezinnen op Java begonnen rumoerig te worden en gaven de Engelse MP handen vol werk. Nu kwamen ook wat wapens beschikbaar en kon de wapeninstructie aan het GBI en LSK beginnen. Hoewel de tijd op Malakka zo nuttig mogelijk werd besteed waren de cadetten het wachten beu en zij besloten de KNIL-legerleiding te Batavia onder druk te

Afb. 8 Aan boord van Britse troepentransport-schepen sliepen de manschappen in hangmatten die overdag werden opgerold zodat de slaapzalen beschikbaar kwamen als eetzalen. Uit: L.P. Koster, Een OVW vertelt, met de LSK naar het Verre Oosten. (Particuliere uitgave 1988)

Afb. 9 Eind 1945 werd te Malakka het Britse groene tropenveldtenue verstrekt. Hier de cadet-sergeant Van der Pols. Op de schouders - nauwelijks zichtbaar - de rangonderscheidings-tekens voor een KNIL-sergeant met de witte lis voor een officer-cadet, dat van de Britten was overgenomen. (Collectie B.C. Cats)

zetten. Er werd een ultimatum opgesteld waarin spoedige toelating in Indië werd geëist of anders ontslag van nagenoeg het hele cadettencorps. Nu rees de vraag aan wie en hoe dit ultimatum te zenden. Men koos voor kolonel-KNIL E. Engles¹⁰ die vóór de oorlog hoofd Indisch onderwijs op de KMA-Breda was geweest, met de cadetten tijd in Duitse krijgsgevangenschap had doorgebracht en dicht bij de cadetten stond.

Maar Engles bevond zich in Batavia. Een cadet, die op dienstreis naar Singapore moest, nam het ultimatum mee en - het geluk was met hem - ontmoette daar een KNIL-officier die de volgende dag naar Batavia zou reizen. Hij beloofde de enveloppe persoonlijk aan kolonel Engles te overhandigen. Of het ultimatum heeft gewerkt? We weten het niet, maar op 31 januari 1946 werden de KNIL-luitenants en cadetten ondanks het verbod van de Britten, met de *Bloemfontein*